
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi - praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2023 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyeva Səxavət N.

Genderin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən təbii amillər 3

Məmmədova Gülər A.

Azərbaycan psixoloqlarının tədqiqatlarında ailədaxili
münasibətlər problemi 16

Alquliyev Vüsal İ.

Narsizmin psixoloji modelləri 26

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Əlizadə Səbinə H.

Tələbələrdə sosial intellektin inkişafının sosial-mədəni şəraitin təsiri 44

Verdiyeva Ləman Ə.

Hərbi əməliyyatlarda iştirak edən əməkdaşlarda posttravmatik
stressin psixofizioloji və psixososial təzahürü 57

Буньятова Айнур. Р.

Анализ социально-эмоциональных навыков и их
психологических компонентов 68

GENDERİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN TƏBİİ AMİLLƏR

Səxavət Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti Z.Xəlilov-23, AZ1147

E-mail: kssk45@hotmail.com

Açar sözlər: Gender fərqləri, kişi, qadın, nəzəriyyələr, təkamül psixologiyası, psixoloji xüsusiyyətlər

Keywords: Gender differences, male, female, theories, evolutionary psychology, psychological characteristics

GİRİŞ

Təkamül psixologiyası təkamül və gender seçimi ideyalarına əsaslanan psixologiyanın öyrənilməsinə yanaşmadır. Bu yanaşma çərçivəsində təkamülün insan psixikasının inkişafına necə təsir göstərə biləcəyini izah edən bir neçə nəzəriyyə mövcuddur.

İnsanın təkamülü kontekstində gender seçimi, kişi və qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Hər iki cinsin sağ qalma və çoxalma kimi ümumi məqsədləri olsa da, bu məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə edilən strategiyalar çox vaxt fərqli olur.

Təkamül nöqtəyi-nəzərindən gender fərqlərinin tədqiqi kişilər və qadınlar arasında dəyişən xüsusiyyətlərin və davranışların uyğunlaşma əhəmiyyətini açmağa çalışır. Bu mə-

qalədə təkamül psixologiyasının əsas prinsipləri və nəzəriyyələri araşdırılır, genderə xas xüsusiyyətlərin formalaşmasında təbii seçimin rolu vurğulanır.

Bioloji yanaşma cinsi fərqlərə dair anlayışlar təmin etsə də, biologiya və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tanımaq vacibdir. Mədəni təsirlər cinsi fərqlərin ifadəsini formalaşdırma bilər, müxtəlif cəmiyyətlərdə və tarixi dövrlərdə gender rollarında, gözləntilərində və davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olur.

Cins fərqlərinin bioloji əsaslarını anlamaq gender rolları, psixi sağlamlıq və səhiyyə kimi müasir problemlərə təsir göstərir. Müəyyən xüsusiyyətlərin təkamül xarakterini tanımaq gender dinamikasının daha incə bir şəkildə dərk edilməsinə kömək edir,

bərabərlik və müxtəliflik haqqında müzakirələri formalaşdırır.

Cins fərqlərinin bioloji aspektlərinə diqqət yetirən gender fərqləri nəzəriyyəsinə təkamül yanaşmaları insan davranışını formalaşdıran adaptiv strategiyaları başa düşmək üçün hərtərəfli çərçivə təmin edir. Təkamül təzyiqləri, hormonal təsirlər və reproduktiv strategiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq tədqiqatçılar cins fərqlərinin bioloji əsaslarını daha dərinə anlamağa çalışırlar. Cəmiyyət təkamül etməyə davam etdikcə, bu bioloji perspektivin daxil edilməsi gender rollarının və davranışlarının formalaşmasında biologiya və mədəniyyət arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə haqqında anlayışımızı gücləndirir.

Təkamül psixologiyası, genderə xas davranışların əcdadlarımızın üzləşdiyi problemlərə və imkanlara uyğunlaşan cavablar kimi inkişaf etdiyini irəli sürür. Əsas diqqət reproduktiv uğura və sağqalma strategiyalarının optimallaşdırılmasına yönəldilmişdir ki, bu da kişilərdə və qadınlarda fərqli idrak, davranış və fizioloji xüsusiyyətlərin inkişafına səbəb olmuşdur.

Mədəni amillər bütün dünyada müşahidə olunan gender rollarının və ifadələrinin müxtəlifliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Cəmiyyətin normaları, dəyərləri və gözləntiləri fərdlərin davranışlarını formalaşdırır

və gender fərqlərinin təzahürünə təsir göstərir. Təkamül psixologiyası və mədəni təsirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni anlamaq gender dinamikasının mürəkkəbliklərini dərk etmək üçün vacibdir.

Gender fərqlərinin təkamül köklərini araşdırmaq kişi və qadın davranışlarını formalaşdıran əsas bioloji və psixoloji mexanizmləri aydınlaşdırmağa kömək edir. Təkamül psixologiyası həyat yoldaşı seçimi, valideyn sərmayəsi və çoxalma kontekstində uyğunlaşma dəyəri olan digər davranışlar haqqında anlayışlar təqdim edir.

Mədəni təsirlər müxtəlif cəmiyyətlərdə gender rollarının dəyişkənliyinə kömək edir. Bəzi gender fərqləri təkamül uyğunlaşmalarına əsaslanma bilsə də, mədəni normalar və ənənələr müəyyən davranışları gücləndirir, dəyişdirir və ya hətta yatıra bilər. Mədəni dəyişkənliyi başa düşmək gender ifadələrinin və rollarının müxtəlifliyini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

Mədəniyyətlərarası tədqiqatlar təkamül amillərinin və mədəni təsirlərin töhfələrini ayırmaqda mühüm rol oynayır. Müxtəlif cəmiyyətləri müqayisə edərək tədqiqatçılar gender rollarında ümumi cəhətləri və variasiyaları müəyyən edə, müəyyən davranışların nə dərəcədə universal və ya mədəni kontingent olduğuna işıq sala bilərlər.

Təkamül psixologiyası və mədəni təsirlər arasında qarşılıqlı əlaqə dinamik və iki istiqamətlidir. Mədəni dəyişikliklər, o cümlədən ictimai norma və dəyərlərdəki dəyişikliklər fərdlərə təsir edən seçim təzyiqlərinə təsir göstərir. Əksinə, inkişaf etmiş psixoloji mexanizmlər genderlə bağlı mədəni təcrübələrin qəbulunu və ötürülməsini formalaşdırır.

Gender fərqlərinin dərk edilməsində müasir problemlər həm təkamül, həm də mədəni amilləri nəzərə alan nüanslı yanaşma tələb edir. Gender bərabərliyi, dəyişən ictimai normalar və qloballaşmanın təsiri kimi məsələlər gender dinamikası ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həlli üçün çoxsaylı perspektivlərin in-teqrasiyasının vacibliyini vurğulayır.

Gələcək tədqiqatlar cəmiyyətlərin dinamik təbiətini və insan davranışlarının davam edən təkamülünü nəzərə alaraq təkamül psixologiyası və mədəni təsirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaqda davam etməlidir. Gender fərqlərinin hərtərəfli başa düşülməsi təkamül biologiyası, psixologiyası və mədəniyyət tədqiqatlarından əldə edilən fikirləri birləşdirən fənlərarası yanaşma tələb edir.

Təkamül psixologiyasının nəzəri çərçivəsinə bir neçə nəzəriyyə və yanaşma daxildir. Təkamül psixologiyası kontekstində psixoloji gender fərqlərinin bioloji determinantları və onun yanaşmaları aşağıdakılardır:

1. Ziqmund Freydin gender yanaşması

Psixooanalitik nəzəriyyənin görkəmli nümayəndəsi Ziqmund Freyd insan davranışını, o cümlədən genderlə əlaqəli davranışları anlamaq üçün mübahisəli bir yanaşma ortaya qoydu. Gender və bioloji determinizmlə bağlı Z.Freydin anlayışları bunlardır:

Psixoseksual inkişaf: Freyd fərdlərin fərqli mərhələlərdən keçməsinə təklif edən psixoseksual inkişaf nəzəriyyəsini təklif etdi: oral, anal, fallik, gizli və genital. 3-6 yaşlarında baş verən fallik mərhələ gender inkişafı üçün xüsusilə aktualdır.

Edip kompleksi: onun fallik mərhələ ilə əlaqəli əsas konsepsiyasıdır. Freyd iddia edirdi ki, bu mərhələdə gənc oğlanlar analarına qarşı şüursuz istəklər yaşayır və atalarını rəqib kimi görürlər. Bu kompleks Freydin gender identikliyinə inkişafı ilə bağlı ideyalarının mərkəzidir.

Elektra kompleksi: Qızlar ataları üçün şüursuz istəklər yaşayır və analarını rəqib kimi görə bilirlər. Elektra kompleksi, Edip kompleksinin qadın analoqu hesab olunur.

Fallos paxıllığı: Freyd bir qızın aşağılıq hissələrini və kişi orqanına olan istəyini izah etmək üçün “penis paxıllığı” anlayışını təqdim etdi. Freyde görə, qızlarda kişi və qadın arasındakı anatomik fərqlərə görə

əskiklik və qısqanclıq hissi yaranır [20, s. 45].

Freyd ciddi bioloji determinizmi açıq şəkildə müdafiə etməsə də, onun şüursuz instinktlərə, xüsusən də seksuallığın roluna vurğu bioloji determinizmin bəzi elementləri ilə uyğunlaşma kimi şərh edilmişdir. Freyd insan davranışının formalaşmasında bioloji amillərin, xüsusilə də cinsi instinktlərin mühüm rol oynadığına inanırdı [21, s. 122].

Freydin nəzəriyyələrinin ciddi şəkildə tənqid edildiyini və müasir psixoloqların onun fikirlərini yenidən nəzərdən keçirdiyini və genişləndirdiyini qəbul etmək vacibdir. Gender inkişafı ilə bağlı müasir perspektivlər çox vaxt bioloji mülahizələrlə yanaşı, idrak, sosial və mədəni amillər də daxil olmaqla daha geniş təsir spektrini cəlb edir.

2. Gender fərqləri nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlili

Gender fərqləri nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlili ümumi cəhətləri, fərqləri, məhdudiyyətləri müəyyən etmək üçün, müxtəlif nəzəri perspektivlərin araşdırılmasını nəzərdə tutur. Burada üç əsas nəzəri çərçivəni müqayisə etmək olar: bioloji determinizm, sosial konstruksiya və interaksionist nəzəriyyələr.

Bioloji determinizmdə gender fərqləri genetik, hormonlar və beyin quruluşu kimi bioloji amillərlə

əlaqələndirilir və gender fərqlərinin bəzi aspektlərini başa düşmək üçün zəmin yaradır.

Gender fərqləri özünəməxsus keyfiyyətlərdən daha çox sosial, mədəni və tarixi proseslərin məhsulu və ya konstruksiyası kimi qəbul edilir, güc strukturlarının, institutlarının və cəmiyyət normalarının gender rollarının qurulmasına necə töhfə verdiyini araşdırır. O, genderin axıncı olduğunu, mədəniyyətlər və tarixi dövrlər arasında dəyişə biləcəyini qəbul edir, gender rollarının və identikliklərin formalaşmasında ictimai təsirlərin rolunu vurğulayır.

Simvolik interaksionizm – gender kimliyini və davranışını formalaşdırmaqda simvolları, jestləri və dili vurğulayır. Fərdlər sosial vəziyyətləri başa düşmək və onlara cavab vermək üçün özlərini başqalarının yerinə qoyaraq rol alma ilə məşğul olurlar. Fərdlərin öz gender rollarını necə aktiv şəkildə formalaşdırdıqlarını və müzakirə etmələrini araşdırmağa imkan verir.

Müqayisəli təhlil baxımından bioloji determinizm təbiəti vurğulayır, sosial konstruktivizm tərbiyəyə diqqət yetirir və interaksionist nəzəriyyələr fərdi və sosial amillər arasında qarşılıqlı əlaqəni tanıyaraq hər ikisini birləşdirir. Sosial konstruksiya və interaksionist nəzəriyyələr cinsin dinamik təbiətini vurğulayır, zamanla

dəyişməyə və uyğunlaşmaya imkan verir. Bioloji determinizm daha sabit və əsaslı baxışlar təqdim etməyə meyillidir. Sosial konstruksiya açıq şəkildə güc dinamikasına və ictimai strukturlara müraciət etsə də, interaksionist nəzəriyyələr gücün gündəlik qarşılıqlı təsirlərdə mikro səviyyədə necə işlədiyinə dair fikirlər təklif edir [7, s. 44].

Bioloji determinizm universal nümunələr təklif edə bilər, sosial konstruksiya isə, mədəni nisbiliyi vurğulayır. İnteraksionist nəzəriyyələr həm universal, həm də mədəni cəhətdən spesifik aspektləri araşdırmağa imkan verir. Sosial konstruksiya və bəzi interaksionist nəzəriyyələr fərdlərin təcrübələrini formalaşdırmaq üçün müxtəlif sosial kateqoriyaların necə kəsişdiyini nəzərə alaraq kəsişməni özündə birləşdirir. Xülasə, müqayisəli təhlil göstərir ki, bu nəzəriyyələr hər birinin güclü və məhdudiyətləri olan bir-birini tamamlayan perspektivlər təklif edir. Gender fərqlərinin kompleks şəkildə başa düşülməsi bioloji, sosial və fərdi amilləri nəzərə almaqla yanaşı, təbiət və tərbiyə arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni dərk etməyi tələb edir.

3. Gender seçimi və dimorfik əlamətlər

Təbii seçimin alt çoxluğu olan cinsi seçim, intraseksual rəqabət və seçim yolu ilə fəaliyyət göstərir.

İntraseksual rəqabət eyni cinsin nümayəndələri arasında həyat yoldaşları əldə etmək üçün birbaşa rəqabəti nəzərdə tutur. İnsanlar da daxil olmaqla, bir çox növdə erkəklər tez-tez həyat yoldaşları üçün uğurla rəqabət aparmaq qabiliyyətini artıran rəqabətli davranışlar və fiziki xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər.

İnterseksual seçim bir cinsdən olan fərdlərin spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq həyat yoldaşları seçimini əhatə edir. Cinsi seçmənin bu forması dimorfik əlamətlərin təkamülünə gətirib çıxarır. Burada kişilər və qadınlar fərqli fiziki və davranış xüsusiyyətləri nümayiş etdirirlər. Məsələn, qadınlar həyat yoldaşı seçimində daha seçici ola bilər ki, bu da kişilərdə genetik uyğunluq və resursların mövcudluğuna işarə edən əlamətlərin təkamülünə gətirib çıxarır [1, s. 372-373].

Dimorfik əlamətlər kişilər və qadınlar arasında təkcə fiziki xüsusiyyətlərə deyil, həm də psixoloji xüsusiyyətlərə görə müşahidə edilə bilər fərqlərə aiddir. Bu xüsusiyyətlər təkamül təzyiqləri və gender seçiminin nəticəsidir. Dimorfik əlamətlərə misal olaraq koqnitiv qabiliyyətlər, ünsiyyət üslubları və həyat yoldaşı seçimində üstünlüklər daxildir.

Kişilər və qadınlar idrak qabiliyyətlərində fərqliliklər göstərir. Məsələn, tədqiqatlar göstərir ki, kişilər məkan tapşırıqlarında üstün olurlar,

qadınlar isə şifahi və sosial idrakda üstünlüklərə malikdirlər. İdrak qabiliyyətlərindəki bu fərqlər hər bir cinsin təkamül tarixinə və onların üzləşdiyi seçici təzyiqlərə aid edilə bilər [4, s. 11-12].

Psixoloji tədqiqatlar həmçinin kişi və qadınların fərqli ünsiyyət üslublarını araşdırıb. Kişilər tez-tez rəqabət və iyerarxik strukturlarla bağlı təkamül təzyiqlərini əks etdirən daha birbaşa və iddialı ünsiyyət nümayiş etdirirlər. Digər tərəfdən qadınlar, qayğı göstərən və icma qurucuları kimi tarixi rollarına uyğunlaşaraq əməkdaşlıq və tərbiyəvi davranışları vurğulayırlar [11, s. 305-306].

Gender seçimi həyat yoldaşlarının seçiminə təsir göstərərək hər bir cinsin prioritet verdiyi meyarlarda fərqliliklərə səbəb olub. Təkamül psixologiyası göstərir ki, kişilər fiziki cəlbədiciliyi reproduktiv uyğunluğun göstəricisi kimi dəyərləndirməyə daha çox meyillidirlərsə, qadınlar bacarıq və öhdəliklərə işarə edən xüsusiyyətlərə daha çox əhəmiyyət verirlər [12, s. 44-45].

4. Davranışa hormonal təsirlər

Bioloji cinsi fərqlər fiziki xüsusiyyətlərdən kənara çıxaraq davranışa hormonal təsirləri də əhatə edir. Testosteron və estrogen kimi hormonlar kişi və qadınların sinir və davranış profillərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Testosteron, məsə-

lən, artan aqressivlik və risk alma davranışı ilə əlaqələndirilir və bu sahələrdə müşahidə edilən cinsi fərqlərə kömək edir.

Təkamül təzyiqləri və hormonal təsirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə genderə xas davranışların kompleks spektrini başa düşməyə şərait yaradır. Testosteron və estrogen kimi hormonların koqnitiv proseslərə, sosial davranışlara və həyat yoldaşı seçimlərinə təsirini araşdıraraq insanın təkamülünü formalaşdıran uyğunlaşma funksiyalarına işıq salır. Hormonlar, fizioloji və psixoloji proseslərin əsas tənzimləyiciləri kimi, təkamül prosesləri vasitəsilə genderə xas davranışların formalaşmasında əsas rol oynayır [8, s. 601].

Təkamül psixologiyası, cinsə xas davranışların əcdadlarımızın üzləşdiyi problemlərə uyğunlaşan cavablar kimi inkişaf etdiyini irəli sürür. Yaşamaq və reproduktiv uğur ehtiyacından qaynaqlanan bu davranışlar, genetik faktorlar və ətraf mühit təzyiqləri arasındakı qarşılıqlı əlaqədən təsirlənir. Hormonlar bu təkamül proseslərində vasitəçi rolunu oynayır, fərdi uyğunluğu artırmaq üçün davranışı modulyasiya edir [5, s. 933-934].

Əsas kişi cinsi hormonu olan testosteron çoxsaylı davranış xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Həyat yoldaşları və resurslar üçün rəqabətlə bağlı

təkamül təzyiqləri kişilərdə daha yüksək testosteron səviyyələrinə üstünlük verib iddialı davranışlara, risk alma meyillərinə və dominantlıq iyerarxiyalarına töhfə verib. Bu xüsusiyyətlərin reproduktiv uğur və həyat yoldaşlarının cəlb edilməsi kontekstində üstünlüklər verdiyi düşünülür [6, s. 913].

Əsas qadın cinsi hormonu olan estrogen bir sıra koqnitiv və sosial davranışlara təsir göstərir. Təkamül perspektivləri estrogenin tərbiyə, əməkdaşlıq və sosial əlaqə ilə bağlı qadın davranışlarının formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Bu xüsusiyyətlər nəslin sağ qalmasına və rifahına töhfə verən qayğı göstərənələr və icma qurucuları kimi qadınların ata-baba rollarına uyğun gəlir [19, s. 65].

Hormonal təsirlər sosial davranışlara, ünsiyyət tərzinin formalaşmasına və şəxsiyyətlərarası dinamikaya qədər uzanır. Kişilərdə testosterona əsaslanan rəqabət davranışları həyat yoldaşlarının rəqabətini və resursların əldə edilməsini asanlaşdırır, qadınlarda isə estrogenlə əlaqəli empatik və tərbiyəvi davranışlar kommunal əlaqələri və əməkdaşlıq səylərini dəstəkləyir [17, s. 27].

Təkamül nəzəriyyələri hormonal təsirlərin həyat yoldaşlarına üstünlük verdiyini irəli sürür. Kişilərdə yüksək testosteron səviyyələri fiziki

cəhətdən cazibədar həyat yoldaşlarına üstünlük verməklə əlaqələndirilə bilər ki, bu da reproduktiv uyğunluğu göstərir. Əksinə, qadınlarda estrogenə əsaslanan üstünlüklər resurs təminatı və öhdəliklərlə bağlı keyfiyyətlərə üstünlük verir [13, s. 1247-1248].

Təkamül təzyiqləri və hormonal təsirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə insan təkamülü boyu davam edən cinsə xas davranışların adaptiv funksiyalarını vurğulayır. Bu hormonal təsirləri başa düşmək gender fərqlərini və onların insan davranışı üçün təsirlərini daha dərinədən başa düşməyə kömək edir.

5. Beyin quruluşu və funksiyası

Neyroimaging sahəsindəki irəliləyişlər beynin strukturunda və funksiyasında cins fərqləri haqqında anlayışlar təmin etmişdir. Kişi və qadın beyinləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşmə halları olsa da, tədqiqatlar spesifik struktur və funksional fərqləri müəyyən etmişdir. Bu fərqlər cinslər arasında koqnitiv qabiliyyətlərdə, emosional emalda və davranış meyillərində dəyişikliklərə şərait yaradır.

Struktur və funksional neyroimaging tədqiqatları beyin morfolojiyasında və cinslər arasında əlaqədə incə, lakin ardıcıl fərqləri müəyyən etmişdir. Məsələn, amigdala və prefrontal korteks kimi spesifik beyin bölgələ-

rinin ölçüsündə və əlaqəsindəki dəyişikliklər emosional emal, qərar qəbul etmə və sosial idrakdakı fərqlərlə əlaqələndirilir [2, s. 77].

İdrak qabiliyyətlərində cins fərqlərinə təkamül yanaşması göstərir ki, müşahidə olunan variasiyalar insan təkamülü boyu kişi və qadınlar üzərində müxtəlif seçim təzyiqlərinə uyğunlaşma reaksiyalarıdır. Məsələn, ovçuluq və naviqasiya tələblərinə görə kişilərdə məkan qabiliyyətləri vurğulanmış ola bilər, qadınlar isə qayğı və ictimai fəaliyyətlərdə üstün olmaq üçün inkişaf etmiş şifahi və sosial idrakı inkişaf etdirir [9, s. 38].

Sosial davranışların və empatiyanın sinir əsası, təkamül nəzəriyyələri ilə uyğun gələn cinsə xas nümunələri nümayiş etdirir. Güzgü neyron sistemi və medial prefrontal korteks kimi sosial idrakda iştirak edən beyin bölgələri, kişilər və qadınlar arasında empatiya, perspektiv götürmə və sosial qarşılıqlı əlaqə üslublarında fərqlərə kömək edə biləcək dəyişikliklər göstərir [3, s. 123].

Gender fərqlərinin daha geniş müzakirəsinin tərkib hissəsi olan hormonal təsirlər beyin strukturu və funksiyası ilə sıx əlaqədə olur. Testosteron və estrogen, əsas cinsi hormonlar, sinir inkişafını modullaşdırır və genderə xas idrak və davranış nümunələrinin qurulmasına kömək edir. Hormonlar və sinir arxitekturasının

dinamik qarşılıqlı əlaqəsi, gender fərqlərini formalaşdıran təkamül proseslərinin mürəkkəbliyini vurğulayır [10, s. 391].

Təkamül perspektivi, beynin strukturu və funksiyasındakı fərqlərin reproduktiv uğuru artırmaq üçün təbii seçim tərəfindən dəqiq tənzimləndiyini irəli sürür. Həyat yoldaşlarının seçilməsi, valideyn sərmayəsi və sosial dinamikada sinir uyğunlaşmaları uğurlu çoxalma axtarışında kişi və qadınların qarşılaşdıqları unikal çətinliklərə cavab vermək üçün inkişaf etmişdir [16, s. 65-66].

Genetika, ətraf mühit və təbii seçimin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri idrak qabiliyyətlərinin, sosial davranışların və uyğunlaşma reaksiyalarının əsasını təşkil edən sinir arxitekturasını formalaşdırmışdır. Bu təkamül proseslərinin nüanslı dərk edilməsi insan beynindəki gender fərqlərinin mənşəyi və nəticələri haqqında anlayışımızı zənginləşdirir.

6. Reproktiv strategiyalar

Təkamül perspektivləri reproduktiv strategiyalar kontekstində cinsi fərqlərin başa düşülməsinin vacibliyini vurğulayır. Reproktiv uğuru artırmaq üçün kişilər və qadınlar fərqli strategiyalar qəbul edirlər. Məsələn, qadınlar hamiləlik və laktasiya dövrünün enerji xərclərinə görə valideyn qayğısına daha çox sərmayə qoyur, kişilər isə həyat yoldaşlarının

əldə edilməsinə və resurs təminatına diqqət yetirirlər.

Təkamül psixologiyası, çoxalma ilə əlaqəli davranışların və xüsusiyyətlərin genlərin gələcək nəsələ keçmə şansını artırmaq üçün inkişaf etdiyini göstərir. Bu perspektiv genderə uyğun strategiyaların və davranışların inkişafında hərəkətverici qüvvə kimi reproduktiv uğurun vacibliyini vurğulayır.

Kişilər və qadınlar reproduktiv rollarına uyğun gələn fərqli cütləşmə strategiyaları inkişaf etdirdilər. Artan nəsil və genetik müxtəliflik potensialından irəli gələn kişilər tez-tez qısamüddətli cütləşmə strategiyalarına üstünlük verirlər. Bunun əksinə olaraq hər bir nəslinə daha çox sərmayə qoyan qadınlar, resurs təminatı, öhdəlik və valideyn sərmayəsinə üstünlük verən uzunmüddətli cütləşmə strategiyalarına üstünlük verirlər [18, s. 875].

Təkamül təzyiqləri müvafiq reproduktiv strategiyalara əsaslanaraq kişi və qadınların həyat yoldaşı seçimlərini formalaşdırmışdır. Kişilər potensial həyat yoldaşlarında fiziki cəlbediciliyə üstünlük verir, çünki bu, reproduktiv uyğunluqdan xəbər verir, qadınlar isə, partnyorlarında bacarıq, sabitlik və öhdəliyi göstərən xüsusiyyətlərə üstünlük verirlər [14, s. 129-130].

Robert Trivers tərəfindən təqdim edilən valideyn sərmayəsi konsepsi-

yası kişi və qadınların nəsillərə qoyduğu sərmayənin fərqli səviyyələrini vurğulayır. Qadınlar adətən hamiləliyə, doğuşa və tərbiyəyə daha çox sərmayə qoyurlar, bu da daha çox valideyn öhdəliyinə səbəb olur. Reproduksiya daha az sərmayə qoyan kişilər reproduktiv uğurlarını artırmaq üçün daha müxtəlif və rəqabətli strategiyalar qəbul edirlər.

Çarlz Darvinin təklif etdiyi cinsi seçim, reproduktiv strategiyaların təkamülündə mühüm rol oynayır. Kişilər və interseksual həyat yoldaşları arasında intraseksual rəqabət reproduktiv uğuru artıran xüsusiyyətlərin və davranışların inkişafına kömək edir və nəticədə müşahidə olunan gender fərqlərinə təsir göstərir [15, s. 517].

Təkamül nəzəriyyələri təklif edir ki, reproduktiv strategiyalardakı gender fərqləri əcdadlarımızın üzləşdiyi xüsusi ekoloji təzyiqlərə uyğunlaşan cavablardır. Resursların mövcudluğu, sosial strukturlar və ekoloji amillərdəki dəyişikliklər müxtəlif şərtlərdə reproduktiv uğuru optimallaşdıran strategiyaların inkişafına təsir göstərmişdir.

Reproduktiv strategiyaların əsasları təkamül tarixində kök salsa da, insan cəmiyyətlərinin və mühitlərinin dinamik təbiəti gender rollarına mürəkkəblilik gətirir. Təkamül uyğunlaşmalarının müasir kontekstlərlə

necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşmək, müasir cəmiyyətdə gender fərqlərini xarakterizə edən davamlılıqları və uyğunlaşmaları qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

Cütləşmə üstünlüklərinin adaptiv təbiətini, valideyn sərmayəsini, intra-seksual və interseksual dinamika arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq biz genderə xas davranışların mənsəyi haqqında dəyərli fikirlər əldə edirik. Təkamül perspektivləri insan təkamülü boyunca kişi və qadın reproduktiv strategiyalarını formalaşdıran mürəkkəb mexanizmlər haqqında anlayışımızı zənginləşdirir.

Nəticə olaraq demək olar ki, gender fərqləri nəzəriyyəsinə təkamül yanaşmalarının tədqiqi biologiya, mədəniyyət və davranış arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin nüanslı anlayışını təmin edir. Təkamül psixologiyasının obyektivindən insanların müxtəlif ekoloji və sosial landşaftlara uyğunlaşmanın uzun tarixinin məhsulu olmasının etirafı selektiv təzyiqlərə adaptiv cavab kimi gender fərqlərinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Təkamül çərçivəsində cinsi seçmə və reproduktiv strategiyalara vurğu fərdi və nəticə etibarilə növlərin uyğunluğunu artırmaq üçün həyat yoldaşlarına üstünlüklərin, valideyn sərmayəsinin və cütləşmə davranışlarının necə inkişaf etdiyini aydınlaşdırır. Bu perspektiv yalnız müəyyən gen-

der xüsusiyyətlərinin köklərini açmır, həm də mədəniyyətlər və tarixi dövrlər üzrə gender rollarının dəyişkənliyinə işıq tutur.

Üstəlik, təkamül psixologiyası bizə əcdadlarımızın keçmişi ilə müasir insan davranışı arasındakı davamlılığı qiymətləndirməyə imkan verir. Həyat yoldaşı seçimini, sosial qarşılıqlı əlaqəni və əməkdaşlığı tənzimləyən inkişaf etmiş psixoloji mexanizmləri araşdıraraq tədqiqatçılar müxtəlif cəmiyyətlərdə davam edən gender fərqlərinin davamlı nümunələri haqqında anlayışlar əldə edirlər.

Bununla belə, həddindən artıq sadələşdirmə potensialını, mədəni və kontekstual dəyişikliklərə həssaslıq ehtiyacını qəbul edərək təkamül nəzəriyyələrinə tənqidi bir obyektivlə yanaşmaq vacibdir. Təkamülçü yanaşmalar gender rollarının və davranışlarının formalaşmasında mədəni və sosial amillərin rolunu kölgədə qoymamalı, tamamlamalıdır.

İrəlilədikcə, təkamül perspektivlərinin digər nəzəri çərçivələrlə inteqrasiyası və fənlərarası əməkdaşlıq əsas olaraq qalır. Bu hərtərəfli yanaşma bizə biologiya, mədəniyyət və fərdi təcrübələr arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni qəbul edərək gender fərqlərinin mürəkkəbliklərini idarə etməyə imkan verir. Bütöv bir anlayışı mənimsəməklə, biz psixologiya, sosiologiya və digər sahələrdə

gender fərqləri nəzəriyyəsinin təqdim etdiyi çətinlikləri və imkanları həll etmək üçün daha yaxşı təchiz olunuruq.

Ədəbiyyat:

1. Badyaev, A. V. Growing apart: An ontogenetic perspective on the evolution of sexual size dimorphism. *Trends in Ecology & Evolution* 17, 2002, p. 369–378.
2. Baron-Cohen, S. *The essential difference: Men, women and the extreme male brain*. London: Penguin 2003.
3. Becker, J., Hampson, E., Berkley, K. J., Geary, N., & Herman, J. *Sex differences in the brain: From genes to behavior*. New York: Oxford University Press 2007.
4. Breedlove, S. M., Cooke, B. M., & Jordoan, C. L. The orthodox view of brain sexual differentiation. *Brain, Behavior and Evolution* 54, 1999, p. 8–14.
5. Carruth, L. L., Reisert, I., & Arnold, A. P. Sex chromosome genes directly affect brain sexual differentiation. *Nature Neuroscience*, 5, 2002, p. 933–934.
6. Cohen-Bendahan, C. C. C., Buitelaar, J. K., van Goozen, S. H. M., & Cohen-Kettenis, P. T. Prenatal exposure to testosterone and functional cerebral lateralization: A study in same-sex and opposite-sex twin girls. *Psychoneuroendocrinology*, 29, 2004, p. 911–916.
7. Crawford, M., & Kaufman, M. R. Sex differences versus social processes in the construction of gender. In K. Dindia & D. J. Canary (Eds.), *Sex differences and similarities in communication*. Mahway: Lawrence Erlbaum Associates 2006.
8. Dabbs, J. M., Riad, J. K., & Chance, S. E. Testosterone and ruthless homicide. *Personality and Individual Differences*, 31, 2001, p. 599–603.
9. Davies, W., & Wilkinson, L. S. It is not all hormones: Alternative explanations for sex differentiation of the brain. *Brain Research*, 1126, 2006, p. 36–45.
10. Dennis, C. Brain development: The most important sexual organ. *Nature*, 427, 2004, p. 390–392.
11. Ellis, L. Gender differences in smiling: An evolutionary neuroandrogenic theory. *Physiology & Behavior*, 88, 2006, p. 303–308.

12. Geary, D. C. *Male, female: The evolution of human sex differences*, 2nd edn. Washington, DC: American Psychological Association 2010.
13. Hahn, N., Jansen, P., & Heil, M. Preschoolers' mental rotation: Sex differences in hemispheric asymmetry. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 22, 2010, p. 1244–1250.
14. Lippa, R. Sexual orientation and personality. *Annual Review of Sex Research*, 16, 2005, p. 119–153.
15. Lynn, R., Ivanec, D., & Zarevaki, P. Sex differences in general knowledge domains. *Collegium Anthropologicum*, 33, 2009, p. 515–520.
16. Savic-Berglund, I. (Ed.). *Sex differences in the human brain*. Amsterdam: Elsevier 2010.
17. Silventoinen, K., Kaprio, J., Lahelma, E., Viken, R. J., & Rose, R. J. Sex differences in genetic and environmental factors contributing to body-height. *Twin Research and Human Genetics*, 4, 2001, p. 25–29.
18. Su, R., Rounds, J., & Armstrong, P. I. Men and things, women and people: A meta-analysis of sex differences in interests. *Psychological Bulletin*, 135, 2009, p. 859–884.
19. Thornhill, R., & Palmer, C. *A natural history of rape: Biological bases of sexual coercion*. Cambridge: MIT Press 2000.
20. Берн, Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения / Ш.Берн – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, – 2007.
21. Ильин, Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, – 2007.

NATURAL FACTORS AFFECTING THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GENDER

Sakhavat Aliyeva

ABSTRACT

Gender differences have been a topic of interest and debate in psychology for decades. Theories explaining these differences have evolved over time, taking into account myriad factors such as biological, psychological, and sociocultural influences. In the article, we present the theoretical and methodological approaches that justify the study of psychological characteristics related to gender differences. The article evaluates the theoretical basis of gender differences from the point of view of biological perspectives and pays attention to it from the perspective of evolutionary psychology theories. It examines how natural selection and adaptation shape the psychological and behavioral differences between men and women, and discusses the main theories and empirical evidence supporting the idea that gender differences are not only socially constructed, but also deeply rooted in evolution, based on the principles of evolutionary psychology. By synthesizing existing research, the article aims to provide a more comprehensive understanding of the adaptive functions and persistence of gender differences across cultures and societies.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 19 aprel 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

AZƏRBAYCAN PSIXOLOQLARININ TƏDQIQATLARINDA AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMI

Gülər Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ü.Hacıbəyov küç., AZ1000

E.mail: gulermemmedova@list.ru

Açar sözlər: ailə, ər-arvad münasibətləri, konflikt, psixoloji mühit, Azərbaycan psixoloqları, nikah

Key words: gender, nationality, man, woman, leader, relationships.

GİRİŞ

Ailə, ailə tərbiyəsi, valideyn-övlad, ər-arvad münasibətləri və s. problemlər tarixin bütün dövrlərində, bütün formasiya və quruluşlarda istər dövlət xadimlərinin, istərsə də elm adamlarının diqqət mərkəzində olmuş və bu gün də aktual bir problem kimi diqqət mərkəzində olmaqdadır. Lakin zaman-zaman, sosial, iqtisadi və s. vəziyyətdən asılı olaraq ailə dəyərlərinə də münasibət dəyişmişdir. Müasir dövrdə də ailə həyatı, ailədaxili münasibətlər əvvəlki dövrlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Pedaqoq və psixoloqlar (Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S. Bayramov, A.N. Abbasov və b.) ailə həyatından bəhs edərkən, ilk növbədə, ailənin psixoloji mühitinə diqqət yetirirlər. Bu, bir tərəfdən psixi sağlamlığa, digər tərəfdən uşaqların düzgün tərbiyəsinə şərait yara-

dır. “*Ər-arvad arasında səmimiyyətin, mehribanlığın, xoş ünsiyyətin, qarşılıqlı anlama və hörmətin olması ona görə vacibdir ki, bu bir tərəfdən, ailədə müsbət mənəvi və psixoloji iqlimin yaranmasına imkan verir, onun dayaqlarını möhkəmləndirir, ikinci bir tərəfdən uşaqların düzgün tərbiyəsindən ötrü əlverişli şərait yaranır. Onlar da bir-birilərinə, valideynlərinə hörmətlə yanaşır, ailə üçün, el-oba üçün layiqli vətəndaş kimi yetişirlər*” [1, s. 106].

Ailə həyatı ilə bağlı aparılan bütün tədqiqatlarda ailədə şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın çox mühüm, hətta ən vacib amil olduğu qeyd olunmuşdur. Valideynlərin öz aralarında, eləcə də valideynlərin övladları ilə ünsiyyəti ailənin sabitliyinin əsası kimi təqdim edilmişdir. Bu tədqiqatlar-

da göstərilir ki, ər və arvadın, eləcə də valideyn və övladların qarşılıqlı ünsiyyəti bir-birilərini başa düşmələrində vacib şərtlərdən biridir.

R.İ.Əliyev ər-arvad münasibətlərinin pozulmasından, münacişədən, ailədə psixoloji mühitin pozulmasından yalnız onların özlərinin deyil, həm də uşaqların əziyyət çəkdiyini yazır: *“Boşanmada, elə konflikt zamanı ən çox əziyyət çəkən uşaqlar olur. Uşaq heç cür başa düşə bilmir ki, bu nə qışqırıqdır, anası niyə ağlayır, atası niyə hirslidir. Uşaq gah anasına, gah atasına sığır”* [4, s. 137].

R.İ.Əliyev göstərir ki, belə vəziyyət uşaq üçün son dərəcə ciddi problemdir. Uşaq ya küncə qısıılır, ya öz otağına, ya da küçəyə qaçır. Təbii ki, uşaq psixikası travma alır. Belə uşaq təlimdə geri qalır, insanlara qarşı aqressiv olur.

“Bəzən belə vəziyyətdə olan uşaqlarda kərkələmə, əsəbilik, neqativizm və s. özünü göstərir. Əgər ailədə tək uşaqdırsa, bu hal onun üçün xüsusilə dözülməz olur. Ailədə iki, üç və daha çox uşaq olduqda onlar sanki bir-birilərinə dayaqları olurlar” [4, s. 137].

Ər-arvad münasibətləri yalnız onların öz aralarındakı münasibət və davranışla məhdudlaşmır. Bu münasibətlər bütövlükdə ailənin psixoloji mühitinə, o cümlədən uşaqların psixikasına, davranışına təsir göstərir. Ailənin neqativ psixoloji mühiti

uşaqlara, onlar da öz növbəsində bu münasibəti başqalarına, yaşadlarına qarşı edirlər. *“Yaşlı nəslin nümayəndələri konflikt prosesində ziddiyyətli münasibətləri necə və hansı yolla həll edirsə, bu nümunəni başqalarına da ötürmüş olurlar”* [9, s. 100].

Burada isə sosial rol və davranış anlayışı özünü göstərir. Təbii ki, burada həm geniş mənada cəmiyyətin, dar mənada isə ailənin rolunu göstərmək olar. Rol və davranış özü də qarşılıqlı vəhdətdədir. Bunlar vəhdət şəklində şəxsiyyətin sosiallaşmasını təmin edir: *“Rol davranışı sosial rolun fərd tərəfindən mənimsənilmiş modellər əsasında, özünün bioloji və psixoloji quruluşuna uyğun şəkildə yerinə yetirilməsidir. Sosial rolun mənimsənilməsi sosiallaşma prosesinin tərkib hissəsidir. Bu məqsədlə cəmiyyətdə standart normalar müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman uşaq sosial standartları mənimsəyir, özünənəzarətə sahib olur”* [2, s. 97].

Əlbəttə, cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, əsrlərin süzgecindən keçmiş sosial normalar, etnopsixoloji xüsusiyyətlər ayrı-ayrı fərdlərin xüsusiyyətləri ilə yanaşı ümumi olanları da şərtləndirir. Bu normalara əməl etməyənlər isə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmur.

Ailə həyatı, ailənin psixoloji xüsusiyyətləri, ər-arvad, valideyin-övlad və s. məsələlər N.Z.Cələbiyevin

“Ailə psixologiyası” əsərində öz əksini tapmışdır. Əsərdə ailə, şəxsiyyət və cəmiyyət, ailə və nikah, cinsi sosiallaşma və nikaha hazırlıq, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyası problemindən bəhs olunur. Müəllif ailəyə psixoloji yardım və ailə psixoterapiyası məsələlərinə ayrıca diqqət yetirir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, ailədə, ailədaxili münasibətlərdə heç də həmişə pozitiv münasibətlər olmur. Bununla belə problem şiddətli olduqda psixoterapevtə müraciət etmək lazım gəlir. *“Ailə psixoterapiyası üzrə müalicəvi tədbirlərin müddəti” simptom daşıyıcısı” olan şəxsə psixi pozğunluğun ağırlıq dərəcəsindən, ailədə şəxsiyyətlərarası konfliktlərin təzahür xüsusiyyətlərindən, psixoterapevtik dəyişikliklər sahəsində əldə edilmiş uğurlu nəticələrə ailə üzvlərinin münasibətindən asılıdır* [3, s. 390].

Ər-arvad münasibətlərinin əsası nikahdan başlanır. N.Z.Cələbiyev göstərir ki, uğurlu nikahın bir çox şərtləri vardır. Burada qarşılıqlı uyğunluq vacib şərtlərdəndir. Müəllif qarşılıqlı uyğunluğun yeddi mühüm cəhətini verir və bura mənəvi uyğunluq, psixoloji uyğunluq, ailə-rol uyğunluğu, intellektual uyğunluq, maddi-məişət uyğunluğu, uşaqların tərbiyəsində pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi və seksual səviyyədə uyğunluq anlayışlarını daxil edir.

Ailədaxili münasibətlərdən bəhs edərkən N.Z.Cələbiyev konfliktlərə xüsusi yer ayırır. Göstərir ki, ailədə daha çox rast gəlinən konfliktlər ər-arvad və gəlin-qayınana arasında baş verir. *“Ər-arvad konflikti ailə konfliktinin xüsusi növü olub, ər-arvad cütlükləri arasındakı etnik münasibətlərin, biopsixoloji uyğunluğun, tələbat və maraqların, uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fərqli baxışların, qohumlara müxtəlif münasibətlərin və s. zəminində meydana gələn konfliktlərdir”* [3, s. 28].

N.Z.Cələbiyev ailənin inkişafı ilə bağlı böhran probleminə toxunarkən onları ailə həyatının dövrləri fonunda araşdırır. Göstərir ki, ailəliyin birinci ili adaptasiya dövrüdür. Bu dövr həm də boşanmanın daha yüksək olduğu dövrüdür.

Ailədə böhranın ikinci dövrü uşaqların dünyaya gəlməsi ilə bağlıdır. Burada N.Z.Cələbiyevlə müəyyən qədər razılaşmamaq olar. Bizim mentalitetimizdə uşaq ailənin sevinci, fərəhidir. Hətta belə bir atalar sözü var: “Uşaqsız ev susuz dəyirman kimidir”. Əslində, uşağın olmaması ailədə böhrana səbəb olur.

N.Z.Cələbiyev böhranın ailə həyatının üçüncü dövrü barədə göstərir ki, *“bu cür konfliktlər, adətən, yeknesək həyat tərzilə bağlıdır. Tərəflərdə yeni təəssürat çatışmamazlığı yaranır ki, bu da tərəflərin bir-birinə qarşı adıləşməsi ilə səciyyələnir”* [3, s.281].

N.Z.Cələbiyev qloballaşmanın ailə həyatına, ər-arvad münasibətlərinə ciddi təsir etdiyini, həm də bu təsirlərin pozitiv yox, neqativ istiqamətə getdiyini bildirir.

“Dünyada baş verən qloballaşma prosesləri ənənəvi Azərbaycan ailələrinə də güclü təsir göstərmiş, müasirliklə ənənəvilərin toqquşmasına gətirib çıxarmışdır” [3, s. 30].

Müəllif bir sıra tədqiqatlara istinad edərək göstərir ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrində ailələrdə böhran daha da kəskinləşmişdir. İnsanlarda fərdiyyətçiliyə, eqoizmə meyil güclənmişdir. İsveçrəli sosioloqun sözlərini qeyd edərək yazır ki, Avropada qadınlara, uşaqlara verilən sərbəstlik nəticəsində ailələr restorana və hotellərə çevrilmişdir. Qadın hüquq və azadlıqları, gender bərabərliyi istəyənlər, bu yöndə mübarizə aparan fəallərin özləri əks nəticə ilə üzləşdiklərini etiraf edirlər. Ailənin bütövlüyünü qorumaq üçün yeni layihələr hazırlayırlar. Müəllif təəssüf hissi ilə bildirir ki, Azərbaycanda da gender bərabərliyi adı altında ailə dəyərlərini dağıtmağa çalışan qüvvələr var.

Ailə həyatından, qadın və kişi, ər-arvad, valideyn-övlad münasibətlərindən geniş şəkildə bəhs edilən əsərlər içərisində Ə.Ə.Əlizadənin “Qadın psixologiyası” əsəri xüsusi yer tutur (Bakı: 2015). ər-arvad münasibətlərindən bəhs edərkən, ilk

növbədə, ixtilaf məsələsinə diqqət yetirir. Ə.Ə.Əlizadə yazır: *“Söz-söhbətsiz ev olmaz. Azərbaycan etnopsi-xologiyasının önəmli həqiqətlərindən biri belədir”* [5, s. 389].

“Ər-arvad münasibətlərinin köklü psixoloji interpretasiyaları var. Onlar, sadəcə olaraq, ailə giley-güzarı kimi səslənmir, bilavasitə kişi mentalitetini, onun qadın və uşaq fəlsəfəsini, başqa sözlə, şəxsiyyət konstrukturlarını ifadə edir”. [5, s. 390].

Ə.Ə.Əlizadəyə görə, ailədə baş verən hadisələri, adətən, qadınlar proqnozlaşdırır bilmir. Onlarda əsasən ər gözləntiləri və o özünü doğrultmadıqda ər şikayətləri başlayır. Bu giley-güzarların konstruktiv həlli tapılmadıqda münafişə yaranır.

Təfəkkürdə, dünyagörüşündə, motivasiya və tələbat sferasında baş verən dəyişikliklər ailə həyatına, ər-arvad münasibətlərinə də əsaslı şəkildə təsir edir. Belədə ənənəvi ailə dəyərləri ilə müasir dəyərlər arasında ziddiyyət yaranır. Bu isə bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bunlardan başlıca olanı A.N.Abbasovun fikrincə, ailənin mənəvi-psixoloji möhkəmliyidir. A.N.Abbasov yazır: *“Ailədə psixoloji iqlim ailə üzvlərinin birgə fəaliyyətinin, onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin nəticəsində yaranır. Lakin ər-arvad, ana-ata, övladlar və b. arasında qarşılıqlı münasibət daha*

çox hissələrə əsaslanır. Buna görə də ailənin həyatında psixoloji iqlim xüsusilə mühüm rol oynayır" [1, s. 112].

A.N.Abbasov bədii ədəbiyyatda, praktikada geniş rast gəlinən və ailə həyatında, xüsusilə ər-arvad münasibətlərində mühüm rol oynayan gəlin-qayınata, gəlin-qayınana, gəlin-baldız problemlərinə diqqət yetirir. Göstərir ki, gəlin-qayınata münasibətləri qayınana-gəlin münasibəti ilə müqayisədə daha rahat, münaqişəsiz ötürür.

"Qayınatanın belə mövqeyi onun kişi xarakterindən irəli gəlir, təbiət tərəfindən ona verilmiş yüksək səviyyədə gəlinin gözləri qarşısında enmək istəmir, hətta gəlin-qayınana arasında yaranmış xoşagəlməz münasibətlərlə bağlı həyat yoldaşına açıqlanır da" [1, s. 113].

Qeyd edilən problem üzrə ciddi tədqiqatlardan biri də A.Q.Kamalovanın "Azərbaycan ailələrində daxili münasibətlərin dinamikası" mövzusunda yazdığı dissertasiya işidir. Müəllif ailədaxili münasibətlərlə bağlı geniş təhlillər aparmış, konfliktlərin motivlərini, boşanmanın səbəblərini, gəlin-qayınana münasibətlərinin dinamikasını öyrənmişdir.

A.Q.Kamalovaya görə Azərbaycanda ailə modelində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, ənənəvi ailədən müasir ailə modelinə keçilmişdir. Buna isə bir çox amillər, o cümlədən iqtisadi, ictimai-siyasi sistemin dəyiş-

məsi insanların təfəkkür tərzində dəyişikliyə səbəb olmuş və bu da öz əksini ailədaxili münasibətlərdə tapmışdır. Eyni zamanda ailə qurmaq istəməyən gənclərin sayı artmış, boşanma faizi yüksəlmişdir. A.Q.Kamalova ənənəvi ailə ilə müasir ailə modelini müqayisə edərkən qloballaşmanın təsirinə diqqət yetirir. Qeyd edir ki, qloballaşmanın ailə mühitinə təsiri həm pozitiv, həm də neqativ olmuşdur. *"Çünki bu hadisənin təsiri nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə nüfuz etməsi və bu zəmində də ailə adət-ənənələrində, qaydalarında müəyyən transformasiyanın baş verməsi də ailədaxili münasibətlərdə bu və ya digər dərəcədə təsirsiz qalmır"* [7, s. 110].

A.Q.Kamalovaya görə Qərb mədəniyyətinin təsiri ilə əsrlərin süzgecindən keçən ailənin möhkəmliyini təmin edən stereotiplər, ənənələr bu gün sıradan çıxmaq üzrədir. Bu da ailələrdə müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur.

"Tarixən təşəkkül tapmış münasibətlər sistemi nəinki xalqın şüurunda adət-ənənə, stereotip və yönüm şəklində sabitləşir, həm də xalqın təhtəşüür sferasına nüfuz edir və orada möhkəmlənir" [7, s. 110].

A.Q.Kamalovanın bu fikirləri doğrudur və heç bir mübahisə doğurmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial həyatda baş verənlər, yeni-

liklər tədricən möhkəmlənir, keçmiş stereotipləri sıxışdırır. Nəticədə yeni ailə modeli yaranır. Bu özünü daha çox gənc nəslin düşüncə və davranışında əks etdirir. Beləliklə, bir çox hallarda ailədaxili münasibətlərdə anlaşılmazlıq və qəbul edilməzlik vəziyyəti yaranır. Bu, eynilə nəsillər arasına münasibətlərdə özünü göstərir.

İ.S.Quliyevanın “Hamiləlik dövründə qadının psixoloji vəziyyəti və onun analığa hazırlığı” (Bakı, 2013) mövzusunda hazırladığı dissertasiya işi ananın bu dövrdə yaşadığı psixoloji vəziyyətə həsr olunub. Təbii ki, hamiləlik, ilk növbədə, qadının özünün psixoloji vəziyyətinə təsir edir və münasibətlər sistemində öz əksini tapır. *“Qadının özü haqqında təsəvvürləri dəyişir və bununla məhdudlaşmır. Onun üçün həyatın mənası, emosional aləm dəyişir”* [11, s. 3].

İ.S.Quliyeva göstərir ki, xüsusilə ilk hamiləlik zamanı yalnız fizioloji deyil, həm də əsaslı psixoloji dəyişiklik baş verir. Bu isə münasibətlər sistemində dəyişikliyə səbəb olur. Bir çox qadınlarda astenik emosiya güclənir, fəallıq azalır, onda pessimizm baş qaldırır. Belədə onun ərindən gözləntiləri artır. Eyni zamanda kişinin qadına qarşı münasibəti dəyişir. Bu, ya pozitiv, yaxud da neqativ istiqamətdə olur.

Z.N.Nəsrullayevaya görə, müasir Azərbaycan ailələrində köklü dəyi-

şikliklər baş vermişdir. Bu özünü qadının iqtisadi məsələlərin həllində, ictimai həyatda ailədə rol bölgüsündə kişi ilə bərabər şəkildə iştirakda göstərir. *“Bütün bunlar isə ailədaxili münasibətlərin daha demokratik üsluba keçməsinə səbəb olmuşdur. Belə pozitiv inkişafı yanaşı ailədə, qarşılıqlı münasibətlərdə, ailənin sosial-psixoloji mühitində bir sıra neqativ hallar da meydana çıxmışdır”* [10, s.9].

Z.N.Nəsrullayeva göstərir ki, qadınların çalışdığı və ya çalışa biləcəyi sahələr çoxalmış, onların peşəkarlıq səviyyəsi yüksəlmiş, eyni zamanda mədəni və intellektual səviyyələri hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Belə vəziyyət qadınların cəmiyyət həyatında, ailə həyatında özünü təsdiqləmə, özünü reallaşdırmasını təmin etmişdir.

Z.N.Nəsrullayevanın fikrincə, müasir dövrdə Azərbaycan ailəsində ailə başçısının ər və arvad olması ilə bağlı iki mövqe var. Bunlardan birincisi ənənəyə uyğun olaraq kişinin, müasir yaşamağa görə hər ikisinin, yəni həm kişinin, həm də qadının ola bilməsi ilə bağlıdır. Başlıca motiv isə kimin ailənin maddi təminatçısı olması ilə dəyərləndirilir.

Ailənin psixoloji mühitinin, ər-arvad münasibətlərinin formalaşmasında onların təhsili, peşə fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Peşə fəaliyyəti bir tərəfdən şəxsiyyəti formalaşdırır,

digər tərəfdən onun nüfuzunu müəy-yənləşdirir. Azərbaycan psixoloqları problemin bu aspektinə az diqqət yetirmişlər. Təbii ki, bu problem, onun ailəyə təsiri araşdırılmalıdır. Psixoloq və pedaqoqlar (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Z.İ.Qaralov, M.İ.İlyasov və b.) şəxsiyyətin formalaşmasında, ünsiyət və münasibətlər sistemində peşə-yönümü, peşəseçmə, peşə fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərirlər. Təbii ki, onlar heç də sadə məsələ deyil və çoxsaylı amillərlə bağlıdır. M.İ.İlyasov göstərir ki, bunlar bir-birilə bağlı olduğundan hələ məktəb illərindən xüsusi diqqət yetirilməlidir. *“Yeniyyətlik dövründən başlayan və getdikcə güclənən özünüqiymətləndirmə və özünütəyin-etmə prosesi şagirdlərin seçdikləri peşəyə münasibətlərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir”* [6, s. 69].

M.İ.İlyasova görə peşəyönümü və daha sonra peşə seçmək kifayət qədər mürəkkəb proses olmaqla subyektiv və obyektiv amillərlə bağlıdır. Lakin bunlar birdən-birə baş vermir və daxili ziddiyyətlərdən keçir. Daha sonra şəxsiyyət öz bilik, bacarıq və qabiliyyətini seçdiyi peşənin tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışır. *“Beləliklə, şəxsiyyətin iki istiqamətdə formalaşması prosesi baş verir:*

1. Məsuliyyət, borc, özünüqiymətləndirmə ləyaqət, vətəndaşlıq kimi mənəvi hisslər yaranır, inkişaf edir;

2. Peşənin tələbləri ilə bağlı bir çox psixoloji keyfiyyətlər daha da artır, formalaşır” [6, s. 70].

Q.N.Qəhrəmanova peşə fəaliyyətini şəxsiyyətin sosiallaşması və sosial identikliyi baxımından şərh edir. Eyni zamanda göstərir ki, fəaliyyət sahəsi dəyişdikdə insanda *“yeni psixoloji keyfiyyətlər də formalaşır və şəxsiyyətin strukturunda əsaslı dəyişikliklər yaranır”* [8, s. 44] Göstərir ki, bunların təsiri ilə yeni tələblər meydana çıxır. Nəticədə *“peşə-aile-sosial-iqtisadi şərait”* modeli yaranır. *“Müasir cəmiyyətdə fərdin şəxsi keyfiyyətləri onun işgüzar xarakteristikasından, əməyə münasibətindən, peşə yararlığı səviyyəsindən başlayır”* [8, s. 48].

Q.N.Qəhrəmanovaya görə istənilən peşənin etik normaları var və onlar bir-birilərdən fərqlənir. Lakin bununla belə, fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq ümumi prinsip və keyfiyyətlər də vardır. Təbii ki, bu mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərdir ki, hər kəsin ona əməl etməsi vacibdir. *“İşgüzar münasibətlərin etika prinsipləri cəmiyyətinin əxlaqi şüurunda yaranan mənəvi tələblərinin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir”* [8,s.57].

Son dövrlərdə psixologiya elminə yeni bir termin daxil olub və *“emosional yanma”* adlanır. Emosional yanmanın mahiyyəti həddən artıq ünsiyətdə olmaq və nəticədə şəxsiyyətin

bir sıra keyfiyyətlərində deformasiyasının baş verməsi ilə əlaqələndirilir. Emosional yanma zamanı daha çox “*keçməyən yorğunluq, əzginlik, əsaslandırılmamış aqressivlik, özündən və ətrafdakılardan narazılıqla xarakterizə edilir*” [8, s. 109]. Təbii ki, bu xüsusiyyət və keyfiyyətlər hərdə baş verməsindən asılı olmayaraq təsirini digər sahələrdə, məkanlarda da təzahür etdirir. Yəni ki, iş

NƏTİCƏ

Son dövrlərdə ailə həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir və dəyiş-kənlik sürətlə davam edir. Təbii ki, burada sosial, iqtisadi, psixoloji amillərin də təsiri vardır. Digər bir səbəb indi qadın və kişi keyfiyyətlərinə, xüsusiyyətlərinə münasibətlərin dəyişməsidir. İndi bir sıra milli dəyərlərimiz deformasiyaya uğramaqdadır. Yəni ailə həyatına, ər-arvad münasibətlərinə ikili yanaşma özünü göstərir. Bir çox hallarda bu münasibətlərdə ziddiyyət meydana çıxır. Bu da ailə dramlarına, boşanmalara səbəb olur. Bu isə ümumən cəmiyyətin deqradasiyası ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan, ailədaxili münasibətlərin müasir iqtisadi, sosial, psixoloji çağırış və tələblərə uyğunlaşaraq nəinki qorunub saxlanması, hətta daha da möhkəmləndirilməsi sağlam və progressiv cəmiyyət üçün əsas şərtlərdən biri sayılır.

yerində baş verənlər, istər pozitiv olsun, istərsə də neqativ öz təsirini ailə həyatında da əks etdirir. Eləcə də ailədəki emosional vəziyyət peşə fəaliyyətinə də təsir edir.

Göründüyü kimi peşə fəaliyyətinə aid edilən bu keyfiyyətlər ailə həyatı, ər-arvad münasibətləri baxımından daha da vacib keyfiyyətlərdir. Başqa sözlə, ər-arvad münasibətləri onların peşə fəaliyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Ailədaxili münasibətlər, ailənin psixoloji mühiti, övlad tərbiyəsi, ailədə baş verən münaqişələr və s. neçə onilliklərdir ki, psixoloqların diqqətini cəlb etmiş, onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XXI əsrdə problemə maraq daha da artmışdır. Azərbaycan xalqı üçün ailə anlayışı milli varlığın əsas amillərindən biri sayılır. Azərbaycan psixoloqlarının tədqiqatlarında ailə, ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi də xüsusi yer tutur. Bu baxımdan psixologiya elmimizdə ailədaxili münasibətlərlə bağlı tədqiqatların sistemli, ardıcıl şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyac var. Məqalədə psixoloji mahiyyət daşıyan bir sıra ailədaxili problemlər ayrı-ayrı şəkildə yox, ailədaxili münasibətlər sistemində, bir bütövün hissələri konsepsiyasına uyğun şəkildə tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası: ali məktəblər üçün dərslik/ A.N.Abbasov. - Bakı: Mütərcim, -2019. - 272 s.
2. Babayeva, Ş.R. Sosial psixologiya: dərslik/ Ş.R.Babayeva, M.F.Həsənova.- Bakı: ADPU,-2019.-338 s.
3. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası/ N.Z.Çələbiyev.-Bakı: Mütərcim, -2015.-416 s.
4. Əliyev, R.İ. Mən. Atam-anam. Sevgilim və Övladlarım/ R.İ.Əliyev. - Bakı: ADPU, -2019. -172 s.
5. Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası/ Ə.Ə.Əlizadə. Bakı: Təhsil,-2015.- 416 s.
6. İlyasov, M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji əsasları/ M.İ.İlyasov. - Bakı: Elm, -2005.-300 s.
7. Kamalova, A.Q. Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin dinamikası: / psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası)/ - Bakı, 2016.-134 s.
8. Qəhrəmanova, Q.N. Peşə etikas/ Q.N.Qəhrəmanova. -Bakı: Optimist, -2019. -256 s.
10. Mirzəyev, R.N. Münasibətlər, konfliktlər və yeniyetmələr/ R.N. Mirzəyev. -Bakı: ADPU, -2018-141 s.
11. Nəsrullayeva, Z.N. Ailədaxili münasibətlər və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsiri:/ psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı)/ - Bakı, 2011.-18 s.
12. Кулиева, И.С. Психология состояния женщины в период беременности и ее подготовка к материнству:/ автореф. дис. докт. философ. по психол.)/- Баку, 2012.-23 с.

**IN RESEARCH OF AZERBAIJANI PSYCHOLOGISTS
THE PROBLEM OF FAMILY RELATIONS**

Gular Mammadova

ABSTACT

The article shows relationships within the family and psychological problems that manifest themselves in these relationships. Regarding the mentioned problem, research systematically involved the scientific works of Azerbaijani psychologists A.N. Abbasov, Sh.R. Babaeva, N.Z. Chalabieva, I.R. Alieva, A.A. Alizadeh, A.K. Kamalov, Mirzaev R.N. and others. Based on the research of Azerbaijani psychologists generalizing the problem, it was concluded that in many cases the birth of a child in a family, the manifestation of a discrepancy between family life and initial ideas, causes conflict. In some cases, conflict between husband and wife arises over whether the woman works or not, as well as financial needs. It is known that in the relationship between husband and wife there are several levels of conflict possible. This includes quarrels, resentment, indifference and, finally, divorce. Since each of them arises from intrafamily relationships, it also has its own influence on these relationships.

NARSİZMİN PSİXOLOJİ MODELƏRİ

Vüsal Alquliyev

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov küçəsi – 13, AZ1072

E-mail: vusal.alquliyev@gmail.com

Açar sözlər: narsizm fenomeni, narsist şəxsiyyət strukturu, psixoloji modellər, narsizmin patoloji elementləri

Key words: narcissism phenomenon, narcissistic personality structure, psychological models, pathological elements of narcissism

GİRİŞ

Məlumdur ki, narsizim psixoloji fenomen kimi müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunmuşdur. Narsizmə həsr olunmuş tədqiqatların metodoloji əsasları psixanalitik istiqamətə əsaslanırsa da, müasir dövrdə tam fərqli yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Psixoloji mənbələrdə narsisizm ən çox görülən şəxsiyyət strukturu kimi qeyri-etik davranış və səmərəsiz liderlik strategiyaları ilə bağlı olduğu vurğulanmışdır (30; 45).

Narsisizmin konseldasiyasını izah etməyə çalışan çox saylı nəzəri məqalələr və modellər olsa da (11; 15; 16; 17; 34), yalnız bir neçə müəllif (26; 43; 47) təşkilati şəraitdə narsisizm və digər davranış növləri arasındakı əlaqəni araşdırma bilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə narsisizm qeyri-əxlaqi və səmərə-

siz davranışlara töhfə verən, şəxsiyyətlərarası performans və dürüstlüyə mənfi təsir göstərən “günahkar şəxsiyyət konstruksiyasına” çevrilmişdir (12). Bu tədqiqatlar narsizmin başa düşülməsində ən müasir tələbləri təmin etmək üçün əsas təriflərin, narsisizmin əsas nəzəri modellərinin, təsnifatlarının və ən çox istifadə olunan qiymətləndirmə meyarlarının qısa təqdimatını aparmaqla narsizmə müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışıblar.

Narsisizm – əsas tərifləri narsisizm pozuntularının diaqnostik və statistik təlimatında (7;9) “geniş əzəmətlilik nümunəsi (fantaziya və ya davranışda), cəlbətmə ehtiyacı və erkən yetkinlik dövründən başlayan və müxtəlif kontekstlərdə mövcud olan empatiyanın olmaması” kimi səciyləndirilir (7, s. 669).

Narsisizmin geniş bir şəxsiyyət strukturu kimi təsviri limitsiz uğur və ya güc fantaziyaları, daimi heyranlıq ehtiyacı, haqq qazanma, empatiya çatışmazlığı, şişirdilmiş özünəönəm hissi və başqalarının istismarı daxildir (7). Burada narsisizmin şəxsiyyət konstruksiyasının yalnız qaranlıq tərəfləri işıqlandırılır. Digər insanların diqqətini asanlıqla çəkməyi bacardıkları üçün narsist insanlar tez-tez cazibədar və gözəgəlimli olur, ünsiyyətçi, eyni zamanda başqalarının hissələrinə qarşı həssas deyillər (34). Bu cəhət narsisizmi cəmiyyətə yaramayan bir şəxsiyyət konstruksiyası kimi təqdim etməyə zəmin yaradır.

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, narsistlər tez-tez cazibədar olurlar, çünki onlar bir sıra uyğun olmayan xüsusiyyətlərə malikdirlər – onları “körpə xüsusiyyətlərinə malik böyük versiyaları” kimi başa düşmək olar. Narsistlər “özünü inşa etmənin xroniki vəziyyəti”nə malikdirlər (34, s.177-178). Buraya uyğun olmayan özünüinkışaf strategiyalarına (37), şişirdilmiş hüquq hissi, güc istəyi və aşağı empatiya daxildir (17).

Narsisizmin əsas nəzəri modelləri narsisizmin mürəkkəbliyinə görə onun əlamətləri, quruluşu və fəaliyyəti haqqında məsələlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Ümumiyyətlə, narsisizmin təzahürləri haqqında müxtəlif modellər var. Dinamik özünütənzimləmə

emal modeli narsisizmi sosial, koqnitiv və affektiv özünütənzimləmə proseslərindən ibarət dinamik bir sistem olaraq sosial həyatda arzu olunan özünüyaşatma mexanizmi kimi təsvir edir. Bu modeldə vurğulanan ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, narsisistik fərdlər “özünü qurulmaqda olan xroniki vəziyyətə” gətirib çıxara bilən şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası özünütənzimləmə strategiyalarından istifadə edirlər (34, s. 178).

Bu modelin əsas anlayışları özünütənzimləmə strategiyaları, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili proseslər, özünüdərk etmə komponenti və sosial münasibətlər komponentidir (34, s. 179). Bu yanaşmanın tərəfdarları belə qənaətə gəlirlər ki, narsisizm sosial intellektin bir forması kimi özünü göstərir və onun əsas məqsədi kontekstləri manipulyasiya etməklə, müsbət hadisələri vurğulamaqla, özünəməxsus baxışları saxlamaqla və hər bir təhlükəni aradan qaldırmaqla yüksək səviyyədə qavranılan özünənəzarəti nümayiş etdirməkdir (34).

Genişləndirilmiş agentlik modeli narsistlərin özünütənzimləməsinin şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili formalarına istinad edir. Modelin əsas fərziyyələri narsistin keyfiyyətləri və özünütənzimləmə strategiyalarının bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsidir. Müsbət hisslər yaradan – “narsi-

sistik hörmət” əsas prinsipdir (15, s. 121).

Modelin mərkəzi elementləri narsistik şəxsiyyət, şəxsiyyətlərarası bacarıqlar, intrapsixik və şəxsiyyətlərarası özünütənzipləmə strategiyaları və narsistik hörmətdir (15, s. 122). Model, sistemdəki hər bir elementin qarşılıqlı gücləndirilməsini nəzərdə tutan komponentlər arasında qarşılıqlı asılılığa əsaslanır və narsistik insanın heç bir ümumi məqsədlərə sahib olmadığını iddia edir (15; 16; 17).

Kontekstual gücləndirmə modeli izah edir ki, narsistik özünüinkışafetdirmə başqalarının köməyi ilə mümkündür. Bu, narsistik təzahürləri və özünə və başqalarına mümkün faydaları izah etmək üçün sosial kontekst əlavə edir. Modelin əsas anlayışları bunlardır: “İnkışaf edən mühit, yaranan zona (qısamüddətli kontekstlərdə və naməlum insanlarla erkən əlaqələrdə görüldüyü kimi narsizmin faydaları) və “davamlı mühit, davamlı zona (məlum insanlarla uzunmüddətli əlaqələrdə görüldüyü kimi narsizmin xərcləri) (14, s. 218).

Müəlliflər, inkışaf edən zonada narsistik liderlərin faydaları olduğu qənaətinə gəlirlər və bu uğurlu performansda, transformasiya liderlik üslubunda və liderliyin ortaya çıxmasında özünü göstərir. Beləliklə, narsistlər davamlı münasibətlərdə əziyyət çəkirlər və adətən, diqqət mərkəzin-

də olduqları fəvqəladə zonaya qayıtmaq üçün yeni əlaqələrə başlamaq üçün daim axtarış aparırlar. Bununla belə, kontekst yeni olduqda, narsizm çoxlu faydalar yaradır və narsistik insan inkışaf edir (14).

Asılılıq modeli narsizmin “özünü böyüdən inflyasiya mərhələləri ilə işarələnmiş nisbi normallıq dövrləri” ilə səciyyələnən bir model kimi təqdim olunur. Bu modelə görə narsizm adekvat olmayan, qeyri-adekvat yüksəldilmiş özünəhörmət hissəsinə malik, daha çox daxili istəklərə söykənən və başqalarının onları bəyənməsinə yönəlmiş cəhətlərlə xarakterizə olunur (11, s. 206).

Narsizmin izahında “şokoladlı tort modeli” özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Narsistik insanlarla inkışaf edən əlaqələri təhlil etməyə çalışdığımız zaman narsizmin “şokoladlı tort modeli”nə əsaslanırıq (17). Bu nə deməkdir? Və bu modeli necə izah etmək olar? Təbii ki, modeli metafora ilə izah etmək daha başadüşülən olar. Bu modelə görə narsistik insanlar şokoladlı tort yeməyə bənzəyirlər – əvvəlcə çox dadlı olur, lakin zaman keçdikcə toksik təsirini göstərməyə başlayır. Çünki şokoladlı tortu yedikdən sonra özünüzü depressiyaya uğramış və xəstə hiss edirsiniz. Bu modeli belə şərh etmək olar ki, narsistik insanlar əvvəlcə çox gözəl təəssürat bağışlayırlar. Ancaq

müəyyən müddətdən sonra onların daxili motivasiyası və ya istəkləri həyata keçmədiyi halda artıq onların davranışı dəyişir və başqalarını zəhərləyirlər (16).

Qeyd olunan modellər olduqca maraqlı və empirik tədqiqatlara əsaslanan modellərdir. Xüsusilə də özünütənzimləmə modeli narsizmin izahında özünənəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bununla belə bu modellərin əksəriyyətinin tam işə yarayacağına müəyyən etmək və onların etibarlılığı təmin etmək üçün daha çox tədqiqatlar aparılması tələb olunur. Bununla belə, bu modellər bizə narsizmin əsas xüsusiyyətlərini və müəyyən sosial kontekstlərdə narsistik şəxsiyyətin davamlılığını izah edə bilən xüsusi proseslər dəstini daha yaxşı başa düşməyə kömək edə bilər. Nəticə olaraq demək olar ki, bütün bu modellər təşkilati kontekstlərdə, iş yoldaşları ilə münasibətlərdə və ya menecerlərin liderlik üslublarında narsistik davranışları konseptuallaşdırarkən faydalıdır. Bu baxış gözdən qaçan və ya səhv başa düşülən bəzi münasibətləri aydınlaşdırmağa kömək edə bilər. Bununla yanaşı narsizmin öyrənilməsində klinik psixoloji modellər də yetərincədir. Bu baxımdan subklinik narsizmin konseptuallaşdırılmasına görə, böyüklər müntəzəm olaraq “öz-özünə birliyi və real mənlilik hissini dəstəkləmək

və saxlamaq üçün yaşa uyğun şərtlər tələb edən narsistik ehtiyaclarla uşaqları təmin edirlər” (20, s. 640). Deməli, böyüklər özləri də bilmədən uşaqları narsist ruhda böyüdürlər. Bəs, görəsən, belə mühitdə hər bir uşaqda narsizm inkişaf edirmi?

Faktlar göstərir ki, patoloji narsizm “özünüinkişafetdirmənin normal prosesində pozuntu olduqda inkişaf edir, nəticədə özünü bütövləşdirə bilməmə fonunda özünəhərmətin tənzimlənməsinin artması baş verir ki, bu da narsizmin yaranmasını şərtləndirir (20, s. 640).

Nəzərə almaq lazımdır ki, narsizmdə özünü göstərən heyranlıq ehtiyacları və özünütəkmilləşdirmə motivləri şəxsiyyətin normal tərəfləridir və insanların özlərini müsbət tərəfdən görməyə çalışması və nailiyyətlər, qələbələr kimi özünü təkmilləşdirmə təcrübələri axtarması normaldır (36). Əksər insanlar, yetkin tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə edərək mədəni və sosial cəhətdən məqbul olan yollarla öz imicini yaxşılaşdırmaq üçün məmnunluq axtarırlar. Bu, yetərli bir normal şəxsiyyətin formalaşmasının şərtlərindən biridir. Bəs onda narsizmin ortaya çıxmasını şərtləndirən əsas amil hansıdır?

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, normal narsizmdən fərqli olaraq patoloji narsizm özünütənzimləmə

qabiliyyəti pozulduqda baş verir. Bu zaman pozulmuş özünütənzim başqalarına heyranlığa, onlarla manipulyasiyaya və istismara transformasiya edir (36;38). Təbii ki, patoloji narsistlərə elə gəlir ki, özünütənzimləmənin yolu başaqlarına nəzarətdən keçir. Təbii ki, bu yol yanlışdır. Ümumilikdə başqalarına belə nəzarət etmək üçün özününə nəzarətin gücləndirilməsi vacibdir. Əksər tədqiqatlar narsisizmin çoxsaylı formalarını təhlil edirlər. Onlar içərisində narsisizmin istinad edilən formaları özünəheyranlıq və həssas narsizmdir (37).

Özünəheyranlıq narsisizmi özünü qeyri-real gözləntilərdə, açıq özünü təsdiqləmədə, haqq qazanmada, reallığın müsbət illüziyalarında və özünəməxsus zəif cəhətlərin inkarında özünü göstərir (33). Bütün bunlar subklinik istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda rast gəlinən məqamlardır. Narsisizmin öyrənilməsinə həm də qeyri-klinik tədqiqatlar da həsr olunmuşdur.

Qeyri-klinik tədqiqatçılar tərəfindən narsisizmin təşkilati kontekstində narsisizmə dair çox fərqli perspektivləri ölçmək üçün istifadə edilən ən ümumi ölçü narsistik şəxsiyyət sorğusudur. O, avtoritet, üstünlük, sərgiləmə, boşluq, istismar etmə, hüquq və özünütəminat kimi müəyyən edilmiş yeddi amil əsasında narsisizmin ümumi strukturunu ölçən 40 müddədən ibarətdir (38).

Bu metodikada məcburi seçim öz-özünə hesabat qiymətləndirməsidir ki, burada insanlardan davranışlarını ən yaxşı təsvir edən iki cəhətdən birini, narsistik ifadə və neytral (narsistik olmayan) ifadədən birini seçmək istənilir. Məsələn, A: “Mən əksər insanlardan daha yaxşı və ya pis deyiləm” və ya B: “Düşünürəm ki, mən xüsusi bir insanam”). Müasir tədqiqatlarda bu metodikadan narsizmi öyrənmək üçün, həmçinin şəxsiyyət tədqiqatlarında geniş istifadə olunur (10). Bununla yanaşı narsizmi ölçmək üçün heyranlıq və rəqabət sorğusundan geniş istifadə olunur (10). Bu alət möhtəşəm narsisizmin agent (heyranlıq) və antaqonist (rəqabət) hissələrini fərqləndirən 18 maddədən ibarət möhtəşəm narsisizmin ölçüsüdür. Həssas (gizli) narsisizmdə məqsədə çatmaq üçün utancaqlıq, həddindən artıq həssaslıq və xarici rəydən həddindən artıq asılılıq, özünütəsdiq birlikdə özünü göstərir (48).

Həssas narsist sıxıntıdan, kövrəklikdən, eqoistlikdən, səhv davranışdan və emosional labillikdən əziyyət çəkir (32). Strucke və Sporer (2002) iddia edirlər ki, möhtəşəm və həssas narsisizm arasındakı fərq sosial qarşılıqlı təsirlərə müxtəlif reaksiyalardır (həssas narsisizm vəziyyətində ikrah hissi; möhtəşəm narsisizm vəziyyətində yeni sosial kontekstlərin daimi axtarışı) (44).

Campbell (2001) klinik narsistin daha xoşbəxt və daha enerjili olan subklinik narsistdən fərqli olaraq real mənlikdən uzaq, boş və bəzən tükənmiş olduğunu və sosial cəhətdən daha az narahat olduğunu qeyd edir (17). Yalnız həssas (gizli) narsizmi ölçmək üçün çox vaxt Hiper-sensitiv Narsisizm Ölçüsü istifadə olunur (25). Şkala Murreyin “Narsizm Ölçüsü” metodikasından (1938) əldə edilmişdir və hiperhəssas narsistik xüsusiyyətləri qiymətləndirən vahid ölçüdə cəmlənən 10 müddədən ibarətdir.

Çoxölçülü patoloji narsisizmi ölçmək üçün Patoloji Narsisizm Sorğusundan istifadə olunur (37). Burada narsisizmin həm açıq, həm də gizli təzahürlərini, yəni onun möhtəşəm və zəif cəhətlərini qiymətləndirir. Sorğu 52 müddədən ibarətdir və istismarçı davranış, fədakar özünü-təsdiiq, möhtəşəm fantaziya (narsistik möhtəşəmlik üçün birləşmələr), şərti özünəhörmət, özünügizlətmə, devalvasiya və imtiyaz qəzəbini (narsistik zəiflik üçün kompozitlər) ölçür (37).

Burada bir sıra cəhətləri xülasə şəklində diqqət mərkəzinə gətirmək istərdik. Təhlillər göstərdi ki, narsizmin tanınmış nəzəri modelləri, əsas anlayışları, keçmiş tədqiqatlarda istifadə olunan əsas təsnifatları və bu konstruksiyanı ölçmək üçün ən ümu-

mi üsulları yetərincədir. Bu tədqiqatlar göstərdi ki, narsizm həm əhalinin yetkin təbəqələrində, həm də uşaqlarda inkişaf edə bilər.

Narsisizmin təzahürlərinin öyrənilməsinə də çox sayda tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatlar təhsildə və ya ailə münasibətlərində deyil, istehsalat təşkilatlarında aparılmışdır və əsas məqsəd narsizmin bu münasibətlərdə təzahürlərinin öyrənilməsi olmuşdur.

Gardner və Pierce (2011) maddən və istehsalat təşkilatında 236 işçi üzərində sahə tədqiqatı aparıblar. İştirakçılar təşkilatda müxtəlif vəzifələrdə çalışırdılar (menecerlər, mühəndislər, təhlükəsizlik müfəttişləri, nəzarətçilər, istehsalat işçiləri). Nəticələr narsisizm və təşkilata əsaslanan özünəhörmət arasında əhəmiyyətli korrelyasiya olduğunu göstərir. Həmçinin, narsizmlə iş məmnuniyyəti, işə cəlb olunma, daxili motivasiya, rol, performans və kömək davranışları arasında əlaqənin olduğu da aşkar edilmişdir (24).

Müəlliflər narsisizm, işdən məmnunluq, işə qoşulma və daxili iş motivasiyası arasında mənfi bir əlaqə olacağını fərz etsələr də, nəticələr əksini göstərdi. Beləliklə, onlar narsisizm və işdən məmnunluq, işə cəlb olunma və daxili motivasiya arasında əhəmiyyətli müsbət korrelyasiya tapdılar. Bundan əlavə, narsisizm roldaxili

performans, başqalarına kömək etmək və mənfi rəy aldıqdan sonra belə əlavə rol davranışının göstərilməsi ilə əlaqəsiz idi.

Müəlliflər iddia edirlər ki, narsistlər öz seçimlərinə uyğun təşkilatlar və rollar tapmaqda səmərəlidir və onlara böyük ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Bununla birlikdə, həmkarları tərəfindən narsistlər narsist olmayanlara nisbətən (kömək etmək üçün əlavə rol davranışları, səs və roldaxili davranışlar ölçülərinə istinad etməklə) nə daha yaxşı, nə də daha pis qiymətləndirilmişlər (24). Nəhayət, narsisizmin düşmənçilik və mənfi rəyə inamsızlıqla müsbət əlaqəsi təşkilati kontekstdə narsisizmin müxtəlif perspektivləri ilə izah edilə bilər ki, insanlar mənfi rəy aldıqda və ya işlərinə görə tənqid olunduqda əsəbiləşirlər (24).

Zitek və Jordan (2016) 301 işçidən ibarət nümunəni təhlil etdilər və narsisizm, iyerarxiyaya dəstək və iyerarxiyada mövcud qəbul edilən dərəcə arasında müsbət korrelyasiya olduğuna dair sübutlar əldə etdilər. Müəlliflər iddia edirlər ki, narsist işçilər hazırkı yüksək təşkilati rütbələrinə görə biznesdə iyerarxiyanı dəstəkləyirlər. Nəticələri narsistin aşırı dərəcədə özünəinamı və yüksəlmə qabiliyyətini həddən artıq qiymətləndirməsi səbəbindən liderliyin ortaya çıxması ilə əlaqələndirilə bilər (50).

Brunell və başqaları (2008) lidersiz qrup müzakirəsində iştirak edən 153 praktik menecer nümunəsi üzərində liderin meydana çıxmasını təhlil etdi və aşkar etdilər ki, narsisizm ekspert müşahidəçilər tərəfindən edilən liderliyin ortaya çıxması reytinglərini əhəmiyyətli dərəcədə proqnozlaşdırır. Bu nəticələrə uyğun olaraq, Hakim et al. (2006) 134 iştirakçı üzərində apardıqları ilk araşdırmada narsisizmin həm özünü, həm də liderliyin digər reytinglərini əhəmiyyətli və müsbət proqnozlaşdırdığına dair sübutlar tapdılar (13).

Maraqlıdır ki, 131 çimərlik patrul üzvünün fərqli nümunəsi üzərində apardıqları ikinci araşdırmada nəticələr göstərir ki, narsisizm liderliyin özünü qiymətləndirməsini əhəmiyyətli dərəcədə və müsbət proqnozlaşdırır, lakin liderliyin digər reytinglərini mənfi proqnozlaşdırır. Bundan əlavə, narsisizm özünüqiymətləndirmə və iş yerindəki sapmanın digər reytingləri ilə müsbət şəkildə əlaqəli idi. Fərqli nəticələr onların müstəqil mənbələrdən (narsisizm haqqında öz hesabatları və digərləri narsisizm haqqında məlumat verir) gəlmələri ilə əlaqədar ola bilər (13).

Digər mühüm tapıntı odur ki, narsisizm tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə deyil, kontekstli performansın digər reytingləri ilə daha çox mənfi əlaqəli idi. Beləliklə, belə nəticəyə

gələ bilərik ki, narsisist işçilərə inkişaf etmək, parıldamaq və möhtəşəm şəxsiyyətlərini qorumaq üçün sosial səhnəyə ehtiyacı var. Onlar təşkilati kontekstlərdə ortaya çıxanda liderlik mövqeyini əldə etmək və rütbədə yüksəlmək imkanlarına həddən artıq arxayındırlar (13). Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu aspektdə inkişaf etmiş özünüqavrama başqalarının özünüqavramasına zərər verə bilər (28). Bunun nəzərə alınması vacibdir.

Əlavə araşdırma, qiymətləndirilən narsistlər güc mövqeyində olduqda başqaları və ya həmyaşıdları tərəfindən verilən sosial cəhətdən arzu olunan cavabları nəzərə almalıdır. Başqa bir vacib cəhət, özünü qiymətləndirmələrin diqqətlə şərh edilməsinə ehtiyac olmasıdır, çünki insanlar özlərini daha çox əlverişli fonda – narsistik fərdlərdə göstərməyə meyillidirlər.

Wang və Jiang (2014) narsistik tabeliyində olan nəzarətçilərin təhqiramiz rəftarlarını təhlil edərkən, narsistik olmayanlarla müqayisədə 403 işçi nümunəsində olanlar, narsistik tabeliyində olanlar daha az sui-istifadə etdiklərini bildirdilər (47).

Wang və Jiang (2014) kiçik, lakin əhəmiyyətli əmsallar bildirsələr də, nəticələr narsisizmin sui-istifadəli nəzarətlə mənfi əlaqəli olduğunu və sui-istifadə nəzarətinin tabeliyində olanların rəhbərə qarşı laqeydliyi ilə

müsbət korrelyasiya olduğunu irəli sürdülər (47).

Maraqlıdır ki, Blair və b. (2008), narsisizmlə nəzarətçilərin iştirakı, qarşıdurma effektivliyi, komanda qurmaq reytingləri ilə əhəmiyyətli və mənfi şəkildə əlaqəli olduğunu müəyyən etdilər. Bununla birlikdə, narsisizm və şəxsiyyətlərarası performansın tabeli reytingləri əlaqəli deyildir (12).

Nəzarətçi və ya tabeliyində olan işçilərin arasında mühakimə və qərar qəbul etmə, planlaşdırma və təşkil etmə və ya təşəbbüslə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu aşkarlandı. Onların araşdırmasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, narsisizmin konseptual fəaliyyətin supervayzer reytingləri, şəxslərarası fəaliyyətin subordinasiya reytingləri, konseptual performansın aşağı qiymətləri və dürüstlüyün tabeli reytingləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəsi yoxdur.

Treadway və b. (2017) 184 işçidən ibarət nümunə üzərində işçi narsisizminin paxıllıq hissi üzərində təsiri, narsisizm və lider-üzv münasibətlərinin paxıllıq hissi üzərində qarşılıqlı təsiri və paxıllıq hissi ilə performans arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün araşdırma aparmışlar (45). Narsisizm paxıllıq hissini gücləndirir, bu da öz növbəsində performansla mənfi təsir göstərir. Müəlliflər tərəfindən təklif olunan model narsist işçilərin özlərinə dəyər vermələri

şisirdilmiş əsaslara malikdir. Bu zaman həmkarlarının paxıllığı onların performansına təsir göstərə bilər. Çünki şəxsi sosial qarşılıqlı əlaqə narsistlərə həmkarları üzərində üstünlüklərini gücləndirmək üçün imkanlar verir (45).

İşçi narsisizmi yalnız işçilər yüksək lider-üzv münasibətlərini qəbul etdikdə paxıllıq hissi ilə əlaqəli idi. İşçilər aşağı lider-üzv münasibətlərini qiymətləndirəndə narsisizm paxıllıq hissəsinə təsir etmədi. Bu nəticələr rəhbər və tabeliyində olanlar arasındakı əlaqənin mühüm rolunu və qruplarda təşkilati işlərdə balanslaşdırılmış keyfiyyətli lider-üzv əlaqələrinin saxlanması ehtiyacını ortaya qoyur. İşçilərdə paxıllıq hissi ilə mübarizə strategiyasının şəffaflığı, real tərəqqiyə əsaslanan təcrübələr və mükafatlar, işdə sosial müqayisənin azaldılması və komanda işinə təşviq müsbət nəticələr verə bilər.

Cen və b. (2013) apardığı tədqiqatlar öz dəstəyini iki tədqiqatda tapdı. Onlar tədqiqatlarında 439 nəfər işçi və 300 müdir anketlərini təhlil etdilər. Onlar müəyyən etdilər ki, işə cəlb olunmada kobudluq amilindən istifadə işin yerinə yetirilməsində vasitə kimi çıxış edir və bu ancaq güclü narsistlərdə özünü daha çox büruzə verir (22). Tədqiqat göstərdi ki, nəzakətsizlik işin yerinə yetirilməsinə və işə cəlb olunmaya mənfi

təsir göstərir. Narsisizm kobudluğun təsirlərini yumşaldır. Çünki narsistlərin özünü təsdiq etmə ehtiyacı onları həssas, kobudluğa və mənfi rəylərə meyilli edir.

Zagenczyk və b. (2017) tərəfindən aparılmış və 262 işçini əhatə edən bir nümunədə, işçilər aşağı səviyyədə deyil, yüksək səviyyədə psixoloji müdafiə pozuntusu barədə məlumat verdikdə, narsisizm və təşkilatdan ayrılma (məsələn, iş dəyişdirmək, işdən çıxarılma və ya nə haqqında düşünmək) arasındakı əlaqənin daha güclü olduğunu müəyyən etdi (49).

Müəlliflər iddia edirlər ki, psixoloji müdafiənin pozulması işçilərin müəyyən dispozişiyaya xüsusiyyətlərini aktivləşdirən bir vəziyyətdir və bu da öz növbəsində təşkilatın işinə təsir göstərə bilər. Bununla belə, əlavə olaraq bu fakt araşdırılmadı. Çünki hər bir işçi təhlükə hiss etdikdə və ya yüksək səviyyədə psixoloji müdafiə pozuntusu barədə məlumatlandıqda işdən çıxış hərəkətlərini düşünür. Təşkilati kontekstdə narsisizmə dair müxtəlif perspektivlər üçün iş yerindəki situasiya faktorlarını nəzərə alaraq, narsisizmin iş performansının proqnozlaşdırılmasına təsirinə araşdırmaq bizə təhlükə hiss etdikdə narsisist insanların necə davrandıqlarını daha yaxşı anlamağa imkan verə bilər. Bu olduqca vacib faktordur (49).

Bütün bunlara rəğmən belə bir sual ortaya çıxır ki, bu işçilər, yəni narsistlər mənsub olduqları təşkilata müsbət təsir göstərə bilərmi? Klimçak və başqalarının araşdırmasında (2016) 167 işçidən ibarət bir nümunə üzərində narsisizmin hüquq və aktiv davranış arasındakı əlaqənin moderatoru olduğuna dair sübutlar təqdim edir. Başqa sözlə, narsisizm səviyyəsi aşağı olan işçilər daha az aktivlik nümayiş etdirirlər (29).

Narsisizmin yüksək səviyyələri ilə müqayisədə aşağı səviyyəli narsisizmə malik insanlar öz davranışına görə başqalarını günahlandırır. Müəlliflərin sitat gətirdiyi mümkün izahat budur ki, yüksək narsisistik işçilər aldıklarından daha çox borclu olduqlarını hiss etdikdə, məsuliyyətli davranışlardan çəkinə bilirlər. Bu çox maraqlı faktdır və narsisizmin azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Əlavə tədqiqatlar narsisizm və hüquqlar arasındakı əlaqəni araşdırmalıdır, çünki Klimçak və həmkarlarının (2016) nəticələri göstərir ki, insanlar yüksək səviyyədə narsisizmə və aşağı hüquqlara malik ola bilər. Bəlkə də, bu xüsusiyyətlərin birləşməsi bir sıra müsbət təşkilati nəticələrə səbəb ola bilər (29).

Klimçaq və başqaları (2016) 323 işləyən tələbələr üzərində narsisizm və işgüzarlıq arasındakı əlaqəni araşdırdı. Onlar tapdılar ki, narsisizm

ümumi işgüzarlıq, səbirsizlik və işə təzyiqlə müsbət əlaqələndirilir. Bu nəticələr üçün ağılabatan bir fərziyyə narsisist insanların güc və özünüinkışafetdirmə ehtiyacı ola bilər (29). Bu nəticələrə uyğun olaraq Andreassen və b. (2012) 235 bank işçisi nümunəsində narsisizmin işdən həzz almaq və məşğul olmaqla əhəmiyyətli və müsbət əlaqədə olduğunu aşkar etdi. Bundan əlavə, narsist nəzarətçilər işdən həzz almaq və tabeliyində olan səviyyələrə nisbətən daha yüksək səviyyələrdə işləmək istədikləri barədə məlumat verdilər (9).

Rode və başqalarının nəticələri (2012) təməl özünüqiymətləndirmə və narsisizmin müsbət əlaqəli olduğunu, lakin əks təsirlərə səbəb olduğunu qeyd edir. Daha dəqiq desək, reqressiya təhlilində narsisizm iş məmnunluğunun hər üç ölçüsü ilə (ümumi iş məmnunluğu, daxili və xarici iş məmnunluğu) mənfi, təməl özünüqiymətləndirmə isə onlarla müsbət əlaqələndirilmişdir. Həmçinin narsisizm və tükənmişlik arasında müsbət əlaqə olduğu aşkarlanmışdır (41). Lakin özünəhörmət tükənmişliklə mənfi əlaqəli idi. Bu nəticələr bəzi suallara doğurur. Birincisi, təməl özünüqiymətləndirmələr şəxsiyyətin müsbət əlavə məhsulu hesab edilən yüksək səviyyəli konstruksiyadır (28; 39).

Problemlə bağlı araşdırmalar göstərir ki, təməl özünüqiymətlən-

dirmə işdə daha yüksək performans, daha uğurlu karyera və daha yüksək məmnunluq kimi bir neçə münasibətlə əlaqələndirilir (41). İkincisi, yüksək özünəhərməti olan liderlə yüksək narsisizmə malik lider arasında paralel aparmaq maraqlıdır. Özünəhərməti yüksək olan lider özünəinamlı, müsbət imici və hərəkətlərinin nəticələrinə nəzarət etdiklərinə güclü inamla xarakterizə edilə bilər (39).

Yüksək narsisizm səviyyəsinə malik liderlər təşkilatın əvvəlki liderlərindən daha yaxşı çıxış etmək qabiliyyətinə malik olmaları və yüksək inamla xarakterizə olunurlar. Onlar strategiyadan istifadə edərək tanınmaq üçün performansla əlaqəli dinamik fəaliyyətlərə investisiya qoymağa diqqət yetirirlər. (28).

NƏTİCƏ

Narsisistik patologiyanın formalaşmasında ailədə daimi qiymətləndirmə mühiti mühüm rol oynayır. Əgər uşağa özünə hörmət etmək üçün zəruri olan həyati bir obyekt kimi güvənəli sənə, uşaq nə vaxt məyus olarsa, o, birbaşa və ya dolayısı ilə tənqid olunacaq. Daimi tərif və bəyənmə mühiti eyni dərəcədə real özünüqiymətləndirməni tələb edir. Uşaq həmişə mühakimə olunduğunu, daimi təsdiq əlaqəsinin yalan olduğunu hiss

Əlavə tədqiqatlar narsisizm və liderlərin təməl özünüqiymətləndirməsi arasındakı əlaqəni araşdırmalıdır. Çünki bu anlayışlar liderlərin davranışını daha yaxşı başa düşməyə kömək edə biləcək bir çox ümumi elementləri bölüşür. Strateji təsir kimi transformasiya narsisistik lideri başqalarını probleminin həllinə yaxınlaşmağa təşviq etməklə təşkilatın vizyonuna sadıqlığı yarada bilər (39).

Narsist lider özünün böhran yaradan şəxsi təcrübələrindən xəbərdar ola bilər və özlərini yenidən kəşf etməklə düşüncə və hərəkətlərinə rəhbərlik edən hərəkətverici qüvvələri anlaya bilər. Beləliklə, onların özlərini dərk etmələrinə kömək etsək, narsist liderlər daha təvazökar, başqalarının ehtiyaclarına həssas və işdə məhsuldar ola bilərlər (42).

edir. Ancaq uşağın qayğıya ehtiyacı var. Onu sevmək, rəhbərlik etmək, faydasızlıq və tənhalıq hissələrindən qorumaq lazımdır. Təhlükəsizliyin, çarəsizliyin və düşmənçilik hissəsinin öhdəsindən gəlmək üçün uşaq müdafiə strategiyalarına əl atmağa və ya konkret (ölməkdə olanın xilaskarı, günah keçisi və s.) rolunu götürməyə məcbur olur. Bu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Valideynlər nəzərə alınmalıdır ki, narsist şəxsiyyət yetişməsinin

qarşısını almaq onların öz əlindədir və bu prosesdə onlar daha çox məsuldurlar. Uşağa qayğının və hörmətin ölçüsünü nəzərə almamaq və ya

onu nahaqdan tənqid etmə narsist şəxsiyyətin formalaşması üçün zəmin hazırlayır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Cabbarov RV. Gerçəklik terapiyası. Bakı: Optimist, 2018. 360 s.
3. Кохут Х. Психоаналитическое лечение нарциссических расстройств личности: опыт систематического подхода // Антология современного психоанализа под ред. Россохина А.В. – М., 2000. – С. 409-410.
4. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии. – М.: Класс, 2001. – С. 239.
5. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе. – М.: Независимая фирма «Класс», 2015. – С. 249-250
6. Фрейд, З. О нарциссизме // Фрейд, З. Я и Оно. – Тбилиси, 1991.
7. American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, (5th ed.). Arlington, V.A, American Psychiatric Association.
8. Andreassen, C. S., Ursin, H., Eriksen, H. R., & Pallesen, S. (2012). The relationship of narcissism with workaholism, work engagement, and professional position. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 40(6), 881-890. <https://doi.org/10.2224/sbp.2012.40.6.881>
9. Back, M.D., Küfner, A.C., Dufner, M., Gerlach, T.M., Rauthmann, J.F., & Denissen, J.J. (2013). Narcissistic admiration and rivalry: Disentangling the bright and dark sides of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(6), 1013-1037. DOI:10.1037/a0034431
10. Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (2001). Narcissism as addiction to esteem. *Psychological Inquiry*, 12(4), 206-210.
11. Blair, C.A., Hoffman, B.J., & Helland, K.R. (2008). Narcissism in organizations: A multisource appraisal reflects different perspectives. *Human Performance*, 21(3), 254-276. <https://doi.org/10.1080/08959280802137705>

12. Brunell, A.B., Gentry, W.A., Campbell, W.K., Hoffman, B.J., Kuhnert, K.W., & DeMarree, K.G. (2008). Leader emergence: The case of the narcissistic leader. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(12), 1663-1676. <https://doi.org/10.1177/0146167208324101>
13. Campbell, W.K., & Campbell, S.M. (2009). On the self-regulatory dynamics created by the peculiar benefits and costs of narcissism: A contextual reinforcement model and examination of leadership. *Self and Identity*, 8(2-3), 214-232. <https://doi.org/10.1080/15298860802505129>
14. Campbell, W.K., & Foster, J.D. (2007). The narcissistic self: Background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides & S. J. Spencer (Eds.), *Frontiers of Social Psychology: The self* (pp. 115-138). Psychology Press.
15. Campbell, W.K., Hoffman, B.J., Campbell, S.M., & Marchisio, G. (2011). Narcissism in organizational contexts. *Human resource management review*, 21(4), 268-284. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2010.10.007>
16. Campbell, W.K. (2001). Is narcissism really so bad? *Psychological Inquiry*, 12(4), 214-216.
17. Campbell, W.K. (2005). When you love a man who loves himself. Sourcebooks, Inc. Oara Prundeanu, Ticu Constantin and Octav Sorin Candela 124
18. Campbell, W.K., Bosson, J.K., Goheen, T.W., Lakey, C.E., & Kernis, M.H. (2007). Do narcissists dislike themselves “deep down inside”? *Psychological Science*, 18(3), 227–229. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01880.x>
19. Cain, N.M., Pincus, A.L., & Ansell, E.B. (2008). Narcissism at the crossroads: Phenotypic description of pathological narcissism across clinical theory, social/personality psychology, and psychiatric diagnosis. *Clinical psychology review*, 28(4) 638-656. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2007.09.006>
20. *Chatterjee, A., & Hambrick, D.C. (2007). It's all about me: Narcissistic chief executive officers and their effects on company strategy and performance. *Administrative science quarterly*, 52(3), 351-386. <https://doi.org/10.2189/asqu.52.3.351>

20. Vohs & E. J. Finkel (Eds.), Self and relationships: Connecting intrapersonal and interpersonal processes (pp. 57-83). New York, NY, US: Guilford Press.
21. Chen, Y., Ferris, D. L., Kwan, H. K., Yan, M., Zhou, M., & Hong, Y. (2013). Selflove's lost labor: A self-enhancement model of workplace incivility. *Academy of Management Journal*, 56(4), 1199-1219.
<https://doi.org/10.5465/amj.2010.0906>
22. Erkutlu, H.V., & Chafra, J. (2017). Leader narcissism and subordinate embeddedness: The moderating roles of moral attentiveness and behavioral integrity. *EuroMed Journal of Business*, 12(2), 146-162.
<https://doi.org/10.1108/EMJB-04-2016-0012>
23. Gardner, D.G., & Pierce, J.L. (2011). A question of false self-esteem: Organizationbased self-esteem and narcissism in organizational contexts. *Journal of Managerial Psychology*, 26(8), 682-699.
<https://doi.org/10.1108/02683941111181770>
24. Hendin, H.M., & Cheek, J.M. (1997). Assessing hypersensitive narcissism: A reexamination of Murray's narcissism scale. *Journal of Research in Personality*, 31(4), 588-599.
<https://doi.org/10.1006/jrpe.1997.2204>
25. Hoffman, B.J., Strang, S.E., Kuhnert, K.W., Campbell, W. K., Kennedy, C.L., & LoPilato, A.C. (2013). Leader narcissism and ethical context: Effects on ethical leadership and leader effectiveness. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 20(1), 25-37.
<https://doi.org/10.1177/1548051812465891>
26. Jordan, P.J., Ramsay, S., & Westerlaken, K.M. (2017). A review of entitlement: Implications for workplace research. *Organizational Psychology Review*, 7(2), 122-142.
<https://doi.org/10.1177/2041386616647121>
27. Judge, T.A. (2009). Core self-evaluations and work success. *Current Directions in Psychological Science*, 18(1), 58-62.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01606.x> *
28. Klimchak, M., Carsten, M., Morrell, D., & MacKenzie Jr, W. I. (2016). Employee entitlement and proactive work behaviors: The moderating effects of narcissism and organizational identification. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 23(4), 387-396.

- <https://doi.org/10.1177/1548051816636790>
29. Nevicka, B., ten Velden, F.S., de Hoogh, A.H., & van Vianen, A.E. (2011). Reality at odds with perceptions: Narcissistic leaders and group performance. *Psychological Science*, 22(10), 1259-1264. <https://doi.org/10.1177/0956797611417259>
30. Maccoby, M. (2004). Narcissistic leaders: The incredible pros, the inevitable cons. *Harvard Business Review*, 82(1), 92-101.
31. Miller, J.D., Hoffman, B.J., Gaughan, E.T., Gentile, B., Maples, J., & Keith Campbell, W. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of personality*, 79(5), 1013-1042. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00711.x> Different perspectives of narcissism in organizational context 127
32. Miller, J.D., Lynam, D.R., Vize, C., Crowe, M., Sleep, C., Maples-Keller, J.L., Few, L.R., & Campbell, W.K. (2018). Vulnerable narcissism is (mostly) a disorder of neuroticism. *Journal of personality*, 86(2), 186-199. <https://doi.org/10.1111/jopy.12303>
33. Morf, C.C., & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological inquiry*, 12(4), 177-196. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1204_1
34. Nevicka, B., de Hoogh, A.H., van Vianen, A.E., Beersma, B., & McIlwain, D. (2011). All I need is a stage to shine: Narcissists' leader emergence and performance. *The Leadership Quarterly*, 22(5), 910-925. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.07.011>
35. Pincus, A. L. (2013). The Pathological Narcissism Inventory. In J.S. Ogradniczuk (Ed.), *Understanding and treating pathological narcissism* (pp. 93-110). Washington, DC, US:
36. American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1037/14041-006>
37. Pincus, A.L., Cain, N.M., & Wright, A.G. (2014). Narcissistic grandiosity and narcissistic vulnerability in psychotherapy. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 5(4), 439-443. <http://dx.doi.org/10.1037/per0000031>
38. Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory

- and further evidence of its construct validity. *Journal of personality and social psychology*, 54(5), 890.
39. Resick, C.J., Whitman, D.S., Weingarden, S.M., & Hiller, N.J. (2009). The bright-side and the dark-side of CEO personality: examining core self-evaluations, narcissism, transformational leadership, and strategic influence. *Journal of Applied Psychology*, 94(6), 1365-1381. <http://dx.doi.org/10.1037/a0016238>
40. Roche, M.J., Pincus, A.L., Lukowitsky, M.R., Ménard, K.S., Conroy, D.E. (2013). An integrative approach to the assessment of narcissism. *Journal of Personality Assessment*, 95, 237-248. <https://doi.org/10.1080/00223891.2013.770400>
41. Rode, J.C., Judge, T.A., & Sun, J.M. (2012). Incremental validity of core self-evaluations in the presence of other self-concept traits: An investigation of Different perspectives of narcissism in organizational context 129 applied psychology criteria in the United States and China. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 19(3), 326-340. <https://doi.org/10.1177/1548051812442964>
42. Showry, M., & Manasa, K. V. L. (2014). Self-awareness-key to effective leadership. *IUP Journal of Soft Skills*, 8(1), 15-26.
43. Spurk, D., Keller, A. C., & Hirschi, A. (2016). Do bad guys get ahead or fall behind? Relationships of the dark triad of personality with objective and subjective career success. *Social psychological and personality science*, 7(2), 113-121. <https://doi.org/10.1177/1948550615609735>
44. Stucke, T.S., & Sporer, S.L. (2002). When a grandiose self-image is threatened: Narcissism and self-concept clarity as predictors of negative emotions and aggression following ego-threat. *Journal of personality*, 70(4), 509-532. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.05015>
45. Tamborski, M., Brown, R.P., & Chowning, K. (2012). Self-serving bias or simply serving the self? Evidence for a dimensional approach to narcissism. *Personality and individual differences*, 52(8), 942-946. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.01.030>
46. Treadway, D.C., Yang, J., Bentley, J.R., Williams, L.V., & Reeves, M. (2017). The impact of follower

- narcissism and LMX perceptions on feeling envied and job Oara Prundeanu, Ticu Constantin and Octav Sorin Candel 130 performance. *The International Journal of Human Resource Management*, 30(7), 1181-1202. <https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1288151>
47. Wang, R., & Jiang, J. (2014). How narcissistic employees respond to abusive supervision: Two roles of narcissism in decreasing perception and increasing deviance. *Psychological reports*, 115(2), 372-380. <https://doi.org/10.2466/01.21.PR0.115c22z2>
48. Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of personality and social psychology*, 61(4), 590-597. Wink, P., & Donahue, K. (1997). The relation between two types of narcissism and boredom. *Journal of Research in Personality*, 31(1), 136-140. <https://doi.org/10.1006/jrpe.1997.2176>
49. Zagencyk, T.J., Smallfield, J., Scott, K.L., Galloway, B., & Purvis, R.L. (2017). The Moderating Effect of Psychological Contract Violation on the Relationship between Narcissism and Outcomes: An Application of Trait Activation Theory. *Frontiers in psychology*, 8, 1113. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01113>
50. Zitek, E.M., & Jordan, A.H. (2016). Narcissism predicts support for hierarchy (at least when narcissists think they can rise to the top). *Social Psychological and Personality Science*, 7(7), 707-716. <https://doi.org/10.1177/1948550616649241>

PSYCHOLOGICAL MODELS OF NARCISSISM

Vüsal Alquliyev

ABSTRACT

The article analyzes psychological models of narcissism. The main focus in here is on the structural components of the narcissistic personality. Based on this, the models are analyzed separately, the advantages and disadvantages of each model are shown. From the analysis of studies, it is clear that there are different models in the study of narcissistic personality. Of course, most models are based on psychoanalytic concepts. However, the increasing dynamics of empirical research in recent years predicts that psychoanalytic models are not the leading model, but new models can be created based on it. The author concludes in the research that the main models of narcissistic personality are models related to leadership. Because the narcissistic personality makes self-expression the main goal of his life, he strives for leadership more. Research shows that to reduce the likelihood of a narcissistic personality being appreciated, it is important to explain that what the narcissist is doing does not match the actual evaluation. At this time, the narcissistic personality can distance itself from its narcissistic tendencies. The article also analyzes the difficulties and necessary methodologies in studying narcissistic personality or measuring narcissism. The author concludes that it is difficult to illuminate only the dark sides of the personality structure of narcissism. He is often charming and charming, sociable, but at the same time sensitive to the feelings of others. However, their personality structures are not complete. This creates the basis for the emergence of pathological elements of narcissism.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin “Psixologiya, pedaqogika və sosial fənlər” kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 15 may 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

TƏLƏBƏLƏRDƏ SOSIAL İNTELLEKTİN İNKİŞAFININ SOSIAL-MƏDƏNİ ŞƏRAİTİN TƏSİRİ

Səbinə Əlizadə

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli, 68, Bakı, Səbail, Az1000
E-mail: sabina.az@gmail.com*

Açar sözlər: Sosial intellekt, sosial mədəni şərtlər, psixi fəaliyyət, sosial norma və qaydalar, sosial inkişaf şəraiti, bilik və səriştlər.

Keywords: Social intelligence, socio-cultural conditions, mental activity, social norms and rules, conditions of social development, knowledge and skills.

GİRİŞ

Müasir dövrdə təhsil sisteminin də tələbələrin bilik və səriştlər əldə etməsi ilə yanaşı sosial intellektinin inkişafı da xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə ki, həm pedaqoji təcrübə, həm də sosial psixoloji tədqiqatlar tələbələrin bilik və səriştlər əldə etməsində onların bir-biri ilə ünsiyyət bacarıqlarının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, müasir təhsil konsepsiyalarının fəlsəfəsi təlim prosesini öyrənənlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı üzərində qurulmasını tələb edir. Əməkdaşlıq nəticəsində tələbələrin yeni bilikləri “kəşf” edərək dərk etməsi üçün məqsədmüvafiq şərait yaranır. Amma məlumdur ki, tələbələrin heç də hamısı bir-biri ilə ünsiyyətə eyni səviyyədə daxil ola bilmirlər. Bu

onların sosial intellektinin inkişafı ilə bağlıdır. Məsələnin belə qoyuluşu tələbələrin sosial intellektinin formalaşması və inkişafı məsələsinə diqqətin artırılmasını zəruri edir.

Öyrənilmişdir ki, tələbələrin sosial intellektinin formalaşması onların yaşadığı sosial-mədəni şərtlər çərçivəsində baş verir. Müxtəlif elmi mənbələrdə aparılan təhlillərdən aydın olur ki, bu fenomen bacarıq, sərişte, qabiliyyət və digər bu kimi anlayışlar altında səciyyələndirilir. Təbii ki, onun necə səciyyələndirilməsindən asılı olmayaraq insan şüurunun müəyyən mədəni şəraitdə inkişaf etdiyi məlumdur. İnsan şüurunun inkişafı qısa müddət ərzində baş vermir. Bu prosesin başlanğıcını axtardıqda onun izləri qədim dövrlərə qədər gedib

çıxır. Hər bir dövrün özünəməxsusluğu həmin dövr insanların həyatının məzmununu, onların üstün tutduqları mədəni və sosial normaların, dini mərasimlərin və digər mədəniyyət komponentlərinin təzahürü ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, insan şüuru insanların sosial intellektinin səviyyəsindən asılı olaraq inkişaf etmişdir. Bu onu deməyə əsas verir ki, tələbələrin sosial intellektinin formalaşması və inkişafı üçün zəruri olan mədəni şərtlərin öyrənilməsi təhsil prosesində həm öyrədici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyəedici vəzifələrin həlli baxımından nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial-mədəni amillərin sosial intellektin formalaşmasına təsirinin öyrənilməsi

Jan Piajenin apardığı tədqiqatlar inandırıcı şəkildə göstərir ki, insanın psixi fəaliyyətində onun yaşadığı, işlədiyi sosial şərait mühüm rol oynayır. İnsanın insanlarla qarşılıqlı ünsiyyəti onların informasiya əldə etməsində mühüm rol oynayır. Amma onu qeyd etmək zəruridir ki, insanlar bu proseslərə seçici münasibət bəsləyirlər. Məsələn, insanlar aldıkları bəzi informasiya ilə razılaşırlar, həmin məlumatları dərk etməyə çalışırlar, həmin məsələ ilə bağlı öz fikirlərini korrektə edir, digər insandan aldığı informasiyanı qəbul etmir, həmin insanın fikirlərinin səhv olduğunu bildirir və

ona öz düşüncələrində düzəlişlər etməyə kömək edir və s. Qarşılıqlı ünsiyyətlə bağlı variasiyalar çoxdur. Amma onları təhlil edəndə məlum olur ki, insanın sosial intellektinin inkişaf səviyyəsində asılı olan qarşılıqlı ünsiyyət prosesi onun fərdi psixi strukturunda dəyişikliklər etməyə qadirdir (1, 172). Burada ünsiyyət prosesində aldığı fikirlərin insanın düşüncələrində və ya informasiya verdiyi insanın düşüncələrində edilmiş dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Bu məsələ psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdən dəyərləndirilir. Məsələn, E.Erikson şəxsiyyəti anadangəlmə tələbatlarla (təbii-irsi imkanlarla) sosial norma və qaydaların qarşılıqlı təsirinin məhsulu kimi dəyərləndirir (2, 220). Təbii ki, insan anadan olarkən müəyyən imkanlarla doğulur. Hər bir fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində onun təbii-irsi imkanlarının mühüm rol oynadığı bəllidir. E.Erikson sosial qayda və normaların təbii irsi imkanlardan asılı olaraq mənimsənilməsini bildirir. Bu məsələ C.Kellinin tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapır. Onun fikrincə, psixi inkişafın irsiyyətlə əlaqəsi onun yaşadığı mühitdə üstün tutulan sosial norma və qaydaların əsasında inkişaf edir. Başqa sözlə desək, bu yanaşmaya əsasən insanın şəxsi konstruktunu onun həyat təcrübəsi və ətraf aləmin təsiri nəticəsində meydana gəlir (3, 439-475).

E.Eriksonun və C.Kellinin fikirləri bizim tədqiqat baxımından maraqlıdır. Məlumdur ki, eyni bir mühit iki müxtəlif insana fərqli təsir göstərir. Fərqli təsir təbii-irsi imkanlarla bağlıdır. Bu o deməkdir ki, insanın şəxsi konstruktunun inkişafında onun təbii-irsi imkanları müəyyən rol oynayır. Lakin E.Eriksondan fərqli olaraq C.Kelli öz yanaşmasında mədəniyyət amillərinə daha geniş yer verir.

Mədəni amillərin insanın inkişafına təsir göstərdiyi məlumdur. A.N.Leontyev bu təsirin interiorizasiya və eksperiorizasiya əsasında həyata keçdiyini bildirir. Onun fikrincə, bu təsir zamanı insan “spesifik transformasiyaya məruz qalır-ümumiləşir, verballaşır, məhdudlaşır, başlıcası, xarici fəaliyyət imkanlarının sərhədini keçərək gələcək inkişafa qabil olur” (4,45). A.N.Leontyevin özünəməxsus yanaşması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnsan ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir prosesində öz fikirlərini ümumiləşdirir, bu zaman verballaşır, məhdudlaşır və s. Bu izahda insanın inkişafında ünsiyyətin rolunun nəhayətsiz olduğu tam çılpəqlığı ilə öz əksini tapır. Amma burada qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət prosesi müxtəlif mədəni səviyyəli insanlar arasında fərqli məzmun daşıyır. Bu fərqlərin səbəblərini təbii-irsi imkanlarda axtarmaq daha düzgündür. Belə ki, insanın ətraf aləmin təsirini

qəbul etməsi təbii-irsi imkanlar çərçivəsində reallaşır.

Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparən N.N.Lujbina (5) və S.V.Şerbakov (6) mədəni yanaşmalara daha böyük önəm verirlər. Onlar bu yanaşmaya əsaslanaraq təlim fəaliyyəti prosesində tələbələrin sosial inkişafında təlimlə yanaşı ictimai fəaliyyətin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırlar. Onların fikrincə, məhz ictimai fəaliyyət prosesində tələbələrdə özünü müəyyənləşdirmə, özünüifadə, cəmiyyətdə özlərini reallaşdırma, özünütəhdid etmə tələbatları reallaşır. Müəllimlər gündəlik fəaliyyətlərində N.N.Lujbina və S.V.Şerbakovun fikirləri ilə praktik olaraq hər gün qarşılaşırlar. İctimaiyyətçi tələbələr digərləri ilə müqayisədə sosial norma və qaydaları daha çox mənimsəyirlər və onların sosial intellekti daha yüksək səviyyədə inkişaf edir. İctimai işlər onların təlim fəaliyyətinə müəyyən mənada mənfi təsir edə bilər. Bu onların vaxt büdcəsinin daha çox hissəsini ictimai işlərə sərf etməsi ilə bağlıdır. Lakin ictimaiyyətçi tələbələr təlim nəticələri baxımından digər tələbələrdən geri qalmırlar. Sosial intellektin inkişafı onların digər tələbələrlə ünsiyyətinin genişlənməsi və təlim tapşırıqlarını didaktik yollarla bərabər eyni zamanda ünsiyyət prosesində mənimsəməsi üçün geniş imkanlar açır. Sosial intel-

lektin inkişafı onların digər tələbə yoldaşları ilə daha çox ünsiyyətə daxil olmasına və yeni bilikləri bu prosesdə əldə etməsinə imkan verir.

Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə də problemi psixopedaqoji aspektdə təhlil edirlər. Onlar dərs prosesində tələbələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri həm məktəbin pedaqoji, həm də sosial və sosial-psixoloji vəzifələri baxımından dəyərləndirirlər (7, 6-11). Müəlliflərin məntiqi aydındır. Auditoriya məşğələlərində tələbələrin qarşılıqlı ünsiyyətinin təşkilinə üstünlük verildikdə sosial intellektin inkişafı üçün münbit pedaqoji şərait yaranır. Tələbələrin qarşılıqlı ünsiyyəti biliklərin daha dərindən mənimsənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Məşğələdə yeni biliyin ünsiyyət prosesində mənimsənilməsi onların sosial intellektinin inkişafına təkan verməklə yanaşı, məşğələdən sonra da bir-biriləri ilə öyrəndikləri məsələlər haqqında fikir mübadiləsinə daxil olmasını şərtləndirir. Bu onu göstərir ki, tələbələrin təlim fəaliyyətində ünsiyyət mədəniyyətinin aşılınması onların psixi inkişafında mühüm rol oynayır. Təbii ki, biz hazırkı anda tələbələrlə bağlı məsələni araşdırırıq. Lakin onu qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Ə.Əlizadə hələ yeniyetməlik dövründə şagirdlərin fəaliyyətinin mədəni səviyyədə qurulmasına xüsusi önəm verirdi (8, 125-129).

Məlumdur ki, hər bir insanın digər insanla ünsiyyəti özünəməxsus sosial və mədəni normalar çərçivəsində həyata keçir. Məsələn, qarşısındakı insanı dinləmək, onun fikrinə münasibət bildirmək və s. xüsusi sosial və mədəni normaları öz bətnində gizlədir. Lakin insanlar müxtəlif insanlarla ünsiyyətə daxil olarkən fərqli sosial və mədəni normalara üstünlük verirlər. Məsələyə belə yanaşdıqda mədəniyyət komponentlərinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi məlum olur. Bunu ictimai şüurla bağlı müxtəlif vasitələrlə həyata keçirmək mümkündür. İctimai şüurun 9 formasını (dil, adi (gündəlik) şüur, əxlaq, hüquq, siyasi ideologiya, elm, incəsənət, fəlsəfə, din) (9, 3-4) ayırd edirlər. Bu formaların yaranmasında təhsilin böyük rolu vardır. Təhsilin məzmunu və metodları bu formaların tələbələr (o cümlədən məktəbdə şagirdlər) tərəfindən mənimsənilməsinə istiqamətlənməlidir. Təhsil yalnız bilik vermir, onun öyrədici funksiyası ilə yanaşı inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları da var. Hər bir dərs tələbələrin bilik və səriştələr əldə etməsi üçün yeni üfüqlər açması ilə yanaşı tərbiyəedici və inkişafetdirici məzmunu malik olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, təhsil yalnız bu cür təşkil olunduqda qarşısına qoyulan məqsədlərin həllinə nail ola

bilər. Bu isə tələbələr üçün mədəni şəraitin yaradılmasını zəruri edir. Tələbələrin sosial intellektinin formalaşması və inkişafı üçün mədəni şəraitin yaradılması həm də onların peşə fəaliyyətinə hazırlanmasına imkan verir. Peşə fəaliyyətinə hazırlanmaq akademik biliklərlə yanaşı onların özünü peşə sahibi kimi dərk etmə, həmin peşəyə zəruri olan səriştələrin inkişafı üçün əlverişli mədəni şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu ali təhsil müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri olduğu üçün onun hər bir mərhələsində sosial intellekt bacarıqlarının formalaşması və inkişafı xüsusi diqqət tələb edir.

Tələbə həyatı təkcə təlim fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, onun özünəməxsusluqları var, qeyd edildiyi kimi, tələbə digər yoldaşları ilə ünsiyyətə girir, müxtəlif ictimai işlər yerinə yetirir, oxuduğu təhsil müəssisəsində mövcud münasibətlər sisteminə daxil olur. Bura onun özünün məişət həyatını da daxil edə bilərik, bir çox tələbələr başqa şəhər və rayonlardan təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi şəhərə gəlib, bu onun təlim fəaliyyətində əlavə çətinliklər yaradır və s. Bütün bu proseslərdə o üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün götür-qoy edir və onların öhdəsindən gəlməyə çalışır. O, qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, üzləşdiyi situasiyanın mahiyyətini

qavramalıdır. Qarşılaşdığı situasiyanı qavraması S.V.Duxnovskinin fikrincə, iki istiqamətdə əhəmiyyət kəsb edir. Birinci istiqamət kimi o münasibətlərin bioloji sistemini, ikinci istiqamət kimi sosial münasibətlər sistemini ayırd edir (10, 14). Bioloji sistem insanın təbii-irsi imkanları, sosial münasibətlər sistemi isə sosial intellekt səviyyəsi ilə əlaqəlidir. O “fərdin iştirakçısı olduğu həyat hadisələrində üzləşdiyi reallıqların onun qarşısında tələbat və hərəkətlər sahəsi kimi” açılmasını bioloji sistem, “qavrayış obyektinə daxil olan məkandakı insanlar arasındakı münasibət, davranış, vəziyyət, rol, mövqe, mədəni ənənə və s.” (10, 14) sosial münasibətlər sistemi kimi dəyərləndirir. Bu izahı ilə o insan və onu əhatə edən situasiya əlaqələrinin ikitərəfli mahiyyətə malik olduğunu açıqlayır. Başqa sözlə desək, S.V.Duxnovski insan münasibətlərində həm təbii-irsi imkanları, həm də onu əhatə edən mühitin təsirini əsas kimi dəyərləndirir.

L.F.Burlaçuk və N.B.Mixaylova insanı əhatə edən situasiyanı dərk etməsini onun şüurdakı vəziyyəti ilə əlaqələndirirlər. Onların işlətdiyi “insanın şüurundakı vəziyyət” anlayış mahiyyəti etibarilə C.Kellinin “şəxsi konstrukt” anlayışına çox yaxındır. Onların təbirincə desək, “subyektin psixoloji vəziyyəti, ona şüur-

dakı əvvəlki vəziyyəti: münasibət, qiymətləndirmə, eləcə də gözləntilər və proqnozlaşdırma ilə” (11, 7-8) əlaqəlidir. Bu izah ilə müəlliflər insanın hər hansı bir situasiyada düşdüyü vəziyyətin onun buna oxşar əvvəllər yaşadığı və həmin situasiyada əldə etdiyi bilik və təcrübə ilə əlaqəli olduğunu bildirirlər. Müəlliflərin fikri ilə razılaşmamaq olmur, bütün insanlar yaranan yeni situasiyada öz bilik və təcrübəsinə arxalanır, lakin bu heç də bütün insanların düşdüyü situasiyada uğur qazanması üçün düzgün qərar qəbul etməsinə imkan vermir. Düzgün qərarın verilməsi hər bir halda insanın təbii-irsi imkanları ilə daha dəqiq ifadə etsək, onun əqli bacarıqlarının və həmçinin sosial intellektinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır.

İnsanın müxtəlif situasiyalara düşdüyü zaman düzgün qərar qəbul etməsi həmin situasiyaların mədəni mühiti arasında olan fərqlərdən də asılıdır. Təbii ki, hər bir mühitdə mədəni fərqlərin nəzərə alınması bilməsində təbii-irsi imkanların rolu az deyil. Biz tələbədən danışırıqsa, onun fəaliyyətinin mədəni təhsil mühitində baş verdiyini nəzərə almalıyıq. Burada tələbənin təbii-irsi imkanları nəzərə alınmaqla onun sosial intellektinin formalaşması və inkişafı mühüm vəzifələrdən birinə çevrilir. Belə ki, tələbə qarşısına çıxan problemlərin həll edilməsi zamanı onun sosial intellekti önəmli

rol oynayır. Onun həm müəllimlərlə, həm inzibati işçilərlə, həm tələbə yoldaşları ilə münasibətlərində uğur qazanması sosial intellektin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Münasibətlərdə mədəniyyət effektləri özünəməxsus əhəmiyyəti ilə fərqlənir. Sosial intellektin quruluşunda dil, nitq və ünsiyyət, eləcə də davranış problemləri mədəniyyətlə birbaşa əlaqəlidir.

İnsanın təfəkkürü nitq vasitəsilə özünü göstərir. Nitq öz təcəssümünü dil vasitəsilə reallaşdırır. Dil insanın başqa insanlarla ünsiyyətinə yol açır. Bu yolda A.M.Novikovun dili ilə desək, “Dildə şəxsiyyətin özünüdərk etməsi obyektivləşir” (12, 3). Başqa sözlə desək, insan dil vasitəsi ilə digər insanlarla ünsiyyətə daxil olur, informasiya toplayır, öz informasiyalarını başqası ilə bölüşür və əlbəttə ki, öz informasiyalarını dəqiqləşdirir. Bu istiqamətdə dil sosial intellektin formalaşmasında mühüm vasitələrdən birinə çevrilir.

Psixoloji ədəbiyyatda gəncliyin psixososial parametrlərini daha çox özünütəyinetmə, özünüqiymətləndirmə və özünütənzimləmə ilə bağlayırlar. Özünütəyinetmə davranış və fəaliyyətlə bərabər dil mədəniyyətinin də fəallaşdırılmasına tələbatı artırır. Belə olan halda nitq şəxsiyyətin sosial tərəfləri ilə daha çox əlaqəli olur. Bu belə deməyə əsas verir ki, nitqin verbal xarakteri mədəni mühitdən

asılı olaraq inkişaf edir. B.Bernsteyn-in dil kodları nəzəriyyəsi məsələyə belə yanaşmaya imkan verir. Bu nəzəriyyəyə əsasən dil qabiliyyətləri önəmli əhəmiyyət kəsb edir. B.Bernsteyn-in nəzəriyyəsində dilin sosial-mədəni şəraitdən asılı olduğu vurğulanır. O, müxtəlif sosial təbəqəyə mənsub insanların müxtəlif dil kodlarının, yaxud verbal ünsiyyət formasına üstünlük verməsini bununla əlaqələndirir. Təbii ki, təhsil müəssisəsinin də özünəməxsus dil forması var. Məktəbdə təhsil alanların dil kodları məktəbin dil formasına təsir edir və əksinə, təhsil alanların dil formasının inkişafında məktəbdəki təhsil təcrübəsi öz təsirini göstərir (13, 132-147).

Müxtəlif dil kodlarına malik olan insanların lüğət ehtiyatında müəyyən fərqlərin olması da təbiidir. Hətta onların bir çoxu öz dilində akademik sözlərdən daha çox jarqonlara da üstünlük verirlər. Lakin B.Bernsteyn bu məsələyə diqqət yönəltmir. Onu varlı və kasıb ailələrdən olan uşaqların dildən istifadə qaydalarındakı fərqlər maraqlandırır. Dil vasitələri insanda norma və dəyərlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, aşağı təbəqəyə malik olan ailələrdə valideyn uşağın şirniyyat yeməsinin qarşısını qadağa ilə alır. Məsələn, uşağa “*sənin üçün artıq şirniyyat yoxdur!*” deyirlər.

Orta təbəqədən olan valideynlər isə şirniyyatın insan orqanizminə zərərli olmasını uşağa izah edir, bu yolla onun şirniyyat yeməsinin qarşısını alırlar (14, 3-8).

Məhdud kodla ifadə olunan dil daha çox praktik təcrübənin ötürülməsinə istiqamətlənir. Valideynlər daha çox cəzadan istifadə edərkən övladlarını cəmiyyət həyatına alışdırırlar, uşaqlara hadisənin mahiyyətini izah edərkən onun davranışına təsirini əvvəlcədən nəzərə alırlar. Dil kodları təhsil müəssisəsində də müəyyən edici təsir qüvvəsinə malikdir. Müəllimlərin tələbələrlə, tələbələrin bir-biriləri ilə ünsiyyətində dil kodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir və tələbənin davranışında öz təzahürünü tapır. Başqa sözlə desək, dil kodları tələbələrin özünüifadə forması olub, onların özlərinə münasibətin formalaşmasını şərtləndirir. Bununla bağlı iki misala diqqəti cəlb edək. Son vaxtlar tələbələr mobil telefon vasitəsilə bir-birilərinə müxtəlif materiallar göndərirlər. Onların bir-birinə kömək göstərməsi təqdirəlayiqdir. Lakin tələbələr bir-biri ilə danışarkən yoldaşına “*filan materialı mənə atarsan*” ifadəsini işlədirlər. Halbuki bu o qədər də uğurlu ifadə deyil, bu sözün mənasında tamam başqa məzmun durur. Onlar bir-birilərinə “*filan materialı mənə göndərə bilərsiniz?*” deyər müraciət etməlidir. Yaxud bir

tələbə yeməxanaya gedərkən, yoldaşına deyir: “Gedək bir şey atışdıraq”. Təbii ki, bu ifadəni də uğurlu saymaq mümkün deyil. Tələbələr arasında belə danışq tərzi və ya hitqində belə ifadələrə üstünlük verməsi, sözsüz ki, onların sosial intellektinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır.

Qeyd olunan hər iki ifadə müxtəlif sosial intellekt səviyyəsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, sosial intellekti olan insanların ifadə tərzinə də çevrilə bilər. Fiziklər demişkən: “Təsir əks təsirə bərabərdir”. Lakin maraqlıdır ki, müxtəlif sosial intellekt səviyyəsinə malik olan insanlara bunu irad tutduqda, onlar müxtəlif reaksiya nümayiş etdirirlər. Daha yüksək sosial intellektə malik insanlar utanır, bu ifadəni işlətdikləri üçün hətta üzr istəyir, aşağı intellekt səviyyəli insanlar isə heç nə olmamış kimi davranırlar.

Müxtəlif sosial təbəqəyə aid ailələrdən olan uşaqların dil kodlarının uşaqların davranışına təsiri S.Tafın apardığı tədqiqatlarda da öz təsdiqini tapmışdır. O müxtəlif sosial təbəqədən olan ailələrin uşaqları üzərində apardığı tədqiqatlarda fərqlərin mövcud olduğunu və bunun onların davranışında əks olunduğunu müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, “aşağı təbəqənin uşaqları öz suallarına cavab tapmaq üçün məhdud təcrübəyə malik olurlar. Başqalarının davranışını

izah etmək üçün onların dil imkanları zəif olur” (15, 55). Dil imkanlarının zəifliyi nəticəsində başqalarının davranışını izah etməkdə çətinlik çəkdikləri üçün öz davranışlarının da mahiyyətini onlar çox vaxt dərindən təhlil edə bilmirlər.

İntellektin formalaşmasında və inkişafında sosial təsirlərin rolu böyükdür. Bu istiqamətdə A.Yensenin İQ və genetik faktorlar, eləcə də “kredensial (etimadnamə) cəmiyyət” nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (16). Onun keçirdiyi eksperimentlərin nəticələrinə görə İQ əmsalını bütövlükdə yalnız irsiyyətlə bağlamaq cəhdləri tamamilə yanlışdır. Həm intellekt, həm də koqnisiya mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədədir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, sosial intellektin məzmunu təbii amillərlə yanaşı, həm də mədəniyyətlə, insanın sosial inkişaf şəraiti ilə bağlıdır. O da məlumdur ki, hətta yüksək sivilizasiyaya malik olan mədəniyyətlərdə də hamıda intellektual bacarıqlar tam inkişaf edə bilmir. Bu onu sübut edir ki, intellekt əmsalı etnik, irqi xüsusiyyətlərlə bərabər, insanın sosial həyat tərzi, sosial inkişaf şəraiti ilə də birbaşa əlaqəlidir.

İnsanın sosial həyat tərzi, sosial inkişaf şəraiti mədəni amillərlə bağlıdır. Hər bir insan bu fərqli mədəni amillərin əhatəsində yaşayır, fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Mədəni

amillərin intellektlə bağlılığı İ.M.Ari-keviçin tədqiqatlarında öz təsdiqini tapır. Onun gəlidiyi qənaət belədir ki, insanlar kiçik yaşlarından etibarən mədəniyyətin təsiri ilə sosial fəaliyyəti mənimsəyə-mənimsəyə həm bilik və səriştə, həm də təcrübə mənimsəyirlər (17, 55). Müəllifin məntiqi aydındır. Sosial həyat tərzini, sosial inkişaf şəraiti – müxtəlif olan insanların mədəni keyfiyyətlərinin bir-birindən köklü fərqlənməsinin səbəbini burada axtarmaq lazımdır. Atalar demişkən, “Aşiq gördüyünü çalar”. Hər bir insan hansı mədəni mühitdə nəyi görürsə, onu öz fəaliyyətinin kredosuna çevirir.

Bizim araşdırdığımız məsələ baxımından A.V.Suxarev və T.V.Neverovanın tədqiqatları da maraqlıdır. Onların tədqiqatlarının məqsədi tələbələrin öyrənmə marağının artırılmasında şəxsiyyətin obrazlar sahəsinin etnofunksional xüsusiyyətlərinin rolunu müəyyənləşdirmək idi. A.V.Suxarev və T.V.Neverova iqlim-coğrafi, irqi-bioloji, mədəni-psixoloji amillər arasında insanın daxili (sosiomədəni və təbii-mühit) aləmini öyrənmişlər. Onların gəlidiyi qənaətə əsasən tələbələrin peşə fəaliyyətində uğurların əldə olunması üçün öyrənmə motivasiyasını artıran mədəni-tarixi yanaşma həm də etnofunksional yanaşmadır. Etnofunksional yanaşmada etnomühit şəxsiyyətin obrazlar sahəsi kimi

təsəvvür edilərək onun fəaliyyətdə mühüm rolu izah olunur (18, 82). Müəlliflərin qeyd etdiyi etnomühitin insanın fəaliyyətində rolu bizim tədqiqat üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Daha dəqiq ifadə etsək, hər bir tələbənin fəaliyyətinin etnomədəni faktorlardan asılı olmasının təlim prosesində nəzərə alınması, onların sosial intellektinin inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə etnomədəni amillər həm də şəxsiyyətin sosiallaşması baxımından öyrənilir.

V.A.İvannikovun tədqiqatında bu məsələ daha konkret izah olunur. Onun tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən tələbənin intellektinin sosial mədəni amillərdən asılılığını aşağıdakı kimi göstərir.

1. İdrak proseslərinin assosiativ fəaliyyəti, İQ;
2. Təlim motivasiyası, dərk etmə marağı;
3. Koqnitiv və emosional sahənin şəxsiyyətin struktur komponentləri ilə əlaqəsi;
4. Dəyər-motivasiya sahəsi, ideallar;
5. Etnomədəniyyət, submədəniyyət, ailə mədəniyyəti (19, 82).

V.A.İvannikovun təlim prosesində bütün uğurların etnomədəniyyət, submədəniyyət və ailə mədəniyyəti ilə əlaqələndirməsi təsadüfi deyil. Hər bir insanın təlim fəaliyyətinə hazırlığı ailə mədəniyyətində həyata keçir. Hər bir ailənin mədəniyyəti etno-

mədəniyyət fonunda formalaşaraq ailənin hər bir üzvünün sub-mədəniyyətini təşkil edir. Bu isə intellektin formalaşmasının sosial-mədəni amillərdən asılı olduğunu təsdiq edir.

Bu tədqiqatlarda həmçinin uyğun olmayan sosial mədəni şəraitdə tələbədə peşəkar şəxsiyyətin obrazlar

sahəsinin etnofunksional inkişafında müəyyən pozuntuların baş verdiyi müəyyən edilmişdir. Nəticə belədir ki, tələbələrə etnomədəni faktorların təsiri qənaətbəxş olmadıqda, özünü peşədə dərk etmə, peşə üzrə sosial intellekt bacarıqlarının formalaşması prosesi düzgün getmir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, deyilənlərə əsaslanaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müasir dövrdə təhsil prosesinin keyfiyyətli təşkili tələbələrdə həm əqli bacarıqların, həm də sosial intellektin formalaşmasını tələb edir. Sosial intellekt tələbələrin qarşısına qoyulmuş təlim vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından əhəmiyyətli sayılır. Belə ki, bu gün təlim prosesində tətbiq edilən interaktiv təlim metodları əqli bacarıqlarla yanaşı sosial intellekti inkişaf etmiş tələbələr arasında tətbiq ediləndə daha böyük uğurlar əldə edilir.

Tələbələrin peşə xüsusiyyətləri əsasında özünüdərkində də sosial intellektin inkişafı mühüm rol oynayır. Bunu sosial dərk etmə kimi də dəyərləndirə bilərik, belə ki, bu dərk etmədə peşə fəaliyyətində uğur qazanmaq üçün zəruri olan sosial norma və qaydalar üstünlük təşkil edir. Tələbələr peşə fəaliyyətində baş verənləri bu müstəvidə qiymətləndirirlər. Başqa sözlə desək, özlərini iden-

tifikasiya etdikləri şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərində müsbət və mənfi cəhətləri təhlil edir və fəaliyyətlərdə bu kontekstdə əsas hesab etdikləri mövqeyə əsaslanırlar.

Sosial intellektinin formalaşması və inkişafında mədəni şərtlərin mühüm rol oynadığı psixologiyada geniş tədqiq edilmişdir. Tələbələr isə müxtəlif sosial mədəni mühitdə formalaşmış olurlar. Bu amil təlim prosesində nəzərə alınmalı və onların sosial intellektinin inkişafı təlimin əsas vəzifələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, sosial intellektin psixoloji qurulması motivləşmə (plan, maraq, subyekt) yolu ilə reallaşır. Təbii ki, bu sosial maraqların qovşağında baş verir. Sosial maraqların motivlərə çevrilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, ideal-lara, gələcək (peşə) haqqındakı təsəvvürlər vasitəsilə insanı fəaliyyətə təhrik edir. Tələbələrin təlim fəaliyyətinin təşkilində bu məqam nəzərə

alındıqda müsbət nəticələr əldə olunur. Sosial mədəni şərtlər çərçivəsində peşə fəaliyyətinin motivasiyası-

nın formalaşması tələbənin özünü-inkışaf və özünüreallaşdırma imkanlarını genişləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб.: Питер, 2004. - 192 с.
2. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Э.Эриксон, Э.Фромм, К.Хорни// Теории личности. СПб.: Питер, 1997, с. 214-246.
3. Келли Дж. Когнитивное направление в теории личности // Теории личности. СПб.: Питер, 1997. - с. 431-478.
4. Келли Дж. Когнитивное направление в теории личности // Теории личности. СПб.: Питер, 1997. - с. 431-478.
5. Лужбина, Н.Н. Социальный интеллект как системообразующий фактор психологической культуры личности: // дисс. канд. психол. наук, 2002. - 192 с.
6. Щербаков, С.В. Социальный интеллект и прогнозирование взаимоотношений в конфликтных ситуациях // Вестник Башкирского университета/. - 2013. Том 18. №4. с. 1260-1266.
7. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə Н.Ə. Pedaqoji psixologiya// Ə.Ə. Əlizadə, Н.Ə. Əlizadə. - Bakı: - ADPU-nun mətbəəsi, - 2010. - 600 s.
8. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası/ Ə.Ə.Əlizadə. - Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, - 2009. - 576 s.
9. Новиков А.М. Культура как основание содержания образования // Педагогика, 2011, № 6, с. 3 -15
10. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях. Учебное пособие. Курган: Изд-во Курганского Гос. Ун-та, 2003, 124 с.
11. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации / Л.Ф.Бурлачук, Н.Б.Михайлова / Психологический журнал, №1.-2002. -с. 5-17.
12. Новиков А.М. Культура как основание содержания образования // Педагогика, 2011, № 6, с. 3 -15.
13. Bernstein B. Class, codes and control / B.Bernstein. - London and New York: Routredge group, 2003. - 212 p.
14. [https:// www.file:///C:/Users/user/Downloads/EER745274copy.pdf](https://www.file:///C:/Users/user/Downloads/EER745274copy.pdf)// G.Lininson. Bernstein: Codes and social class.

15. Təhsilin sosioloji problemləri/ L.Ş.Əmrahlı, B.S.Ağayeva, V.V.Vahidova [və b.]. - Bakı: Mütərcim, - 2010. - 304 s.
16. <https://voluntary.ru/termin/kredencionalizm.html>// Социологическая энциклопедия. Креденициализм.
17. Арикевич И.М. Вклад П.Я.Галперина в теории деятельности // Вопросы психологии, 2002, №5, с. 55-59.
18. Сухарев А.В., Неверова Т.В. Роль этнофункциональных факторов повышения мотивации к учению у подростков // Вопросы психологии, 2011, № 5, с.81- 91.
19. Иванников В.А. Нужно ли психологии понятие деятельности? // Вопросы психологии, 2011, № 5, с. 91-101.

THE INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL CONDITIONS ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INTELLIGENCE IN STUDENTS

Sabina Alizada

ABSTRACT

In addition to mental skills, the development of social intelligence plays an important role in students' acquisition of knowledge and skills. Thus, in modern times, the acquisition of new knowledge and skills depends not only on didactic ways, but also on the communication skills of students. It is no coincidence that during the application of interactive learning methods (discussion, dialogue, group work, project, etc. methods), students' communication skills are given a greater place. Such setting of the issue becomes relevant in terms of the formation and development of students' social intelligence. Social intelligence is formed and developed under the influence of many factors. The article describes the influence of socio-cultural conditions on the formation of social intelligence. Based on the analysis of psychological research, the author concludes that the creation of a social and cultural environment in education is important in terms of the formation and development of social intelligence. The formation of the

motivation of professional activity within the framework of social and cultural conditions expands the student's self-development and self-realization opportunities.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 3).

Rəyçi R.İ.Əliyev, psixologiya elmləri doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 10 noyabr 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

HƏRBİ ƏMƏLİYYATLARDA İŞTİRAK EDƏN ƏMƏKDAŞLARDA POSTTRAVMATİK STRESİN PSIXOFİZİOLOJİ VƏ PSIXOSOSİAL TƏZAHÜRÜ

Ləman Verdiyeva

Xəzər Universiteti

Bəşir Səfər-Oğlu 122, AZ 1009

E-mail: leman.verdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3287-9462?lang=en>

Açar sozlər: müharibə, stres, posttravma, hərbi qulluqçular, travma, psixi pozuntu, emosional gərginlik, psixoloji dəstək.

Key words: war, stress, post-trauma, military personnel, trauma, mental disorder, emotional stress, psychological support.

GİRİŞ

Stressin xüsusi bir növü post-travmatik stres adlanır. Əgər stres insanın malik olduğu psixofizioloji uyğunlaşma imkanlarına üstün gəlirsə, o, sarsıdıcı, travma törədən xarakter alır. Sarsıdıcı stressin əsas əlaməti də odur ki, insanda kəskin həyəcan hissi əmələ gəlir.

Posttravmatik stres güclü travmaya fizioloji və psixoloji reaksiyadır. Çox zaman insanın ekstremal vəziyyətə cəlb olunma dərəcəsindən asılı ola bilər (hadisənin şahidi, iştirakçısı, qurban, ağır xəsarət almış şəxslər). İctimai-siyasi katalizmlər (müharibələr, inqilablar,

iğtişaşlar) zamanı posttravmatik stressin şahidlərin 30%-də, hadisələrin fəal iştirakçılarında, xüsusən də ağır fiziki xəsarət almış şəxslərin 95%-də təzahür edir.

Hərbçilərdə PTSP-su onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən (psixofizioloji xüsusiyyətlər, temperament tipləri idrak prosesləri, emosiya və motivasiya sahəsi və s.), psixoloji hazırlıq səviyyəsindən, hərbi peşəkarlıq səviyyəsindən də asılı ola bilər. [1]

Posttravmatik stres psixi pozuntudur və müxtəlif xarici vəziyyətlərin və travmatik amillərin psixi-

kaya təsiri nəticəsində baş verir. Belə bir problemlə tez-tez hərbi döyüşlərdən keçən insanlar, psixoloji sarsıntıya səbəb olan ağır travmalar almış insanlar qarşılaşırlar. PTSP narahatlıq hissi ilə xarakterizə olunur, bu problemdən əziyyət çəkən şəxslər yaşanmış hadisələri xatırlayarkən əziyyət çəkirlər. [2]

İlk dəfə PTSP diaqnozunu Vyetnam müharibəsində əsgərlərin yaşadıkları narahatlığı öyrənərkən alınan nəticələrə əsasən III psixi pozuntuların diaqnostik və statistik təlimatında (DSM III) qoyulmuşdur. Lakin Vyetnam müharibəsinin bitməsi ilə, ortaya çıxan müxtəlif növ travmaların tədqiq olunması aktuallaşdığı üçün PTSP-nin tərifləri DSM III-də yetərli olmamışdır. Belə ki, sarsıdıcı hadisələrdən bir müddət sonra, yaşanan travmaya bağlı olaraq həyəcanlılıq, travmatik düşüncələr, yuxunun pozulması, travmanı xatırladan hər bir amilə qarşı kəskin reaksiyaların təzahür etməsi, diqqət və hafizədə problemlərinin ortaya çıxması V psixi pozuntuların diaqnostik və statistik təlimatında (DSM V) PTSP-yə uyğun olmuşdur. [3]

Posttravmatik stres pozuntusu insanı uzun illər keçsə də tərk etmir. Hətta müharibənin bitməsindən 15-19 il sonra, demək olar ki, yarım milyon Vyetnam hərbiçisi

(15,2%) PTSP-dən əziyyət çəkmişdir. Oxşar nəticələr (17%) Rusiyada Əfqanıstandakı döyüşçülərin eksperimental nümunəsini araşdırarkən də əldə edilmişdir [5]. İkinci dünya müharibəsi veteranlarının 29-45%-i, Amerika Vyetnam müharibəsi veteranlarının 25-30%-i də PTSP-dən əziyyət çəkirlər.

Diaqnoz qoymaq üçün psixoloq pasiyent ilə söhbət aparır və terapiya təyin edir. Statistika görə, döyüş əməliyyatlarında iştirak edən qadınların 1.2%, kişilərin 0.5% problemlə qarşılaşır. Travmatik hadisələrlə üzləşmiş vətəndaşların 50–80%-i travma sonrası stres pozuntusundan əziyyət çəkir.

Travmatik bir hadisədən sonra “qaç, döyüş və ya don” beyin sisteminin yaratdığı qorxu hissi və cavab reaksiyası normaldır. İnsanlar əvvəlkindən daha əsəbi ola bilər və ya travmatik hadisəni xatırladan müəyyən yerlərdən və ya insanlardan qaça bilərlər. Çoxları üçün qorxu reaksiyaları və simptomları qısa müddətdən sonra yox olur. Bu simptomları gündəlik fəaliyyətlərinə təsir edəcək dərəcədə yaşamağa davam edən insanlara travma sonrası stres pozuntusu diaqnozu qoyula bilər.

İnsanlar müxtəlif yollarla qorxunu hiss edir və buna qarşı fərqli reaksiya verirlər. Kimisi depressiyaya düşür, kimisi aqressiv olur,

kimisi isə bir neçə saat ərzində unudur və həyatına davam edir. Təbii ki, çox şey sinir sisteminin quruluşundan asılıdır. Genetik olaraq oxşar olan fərdlər (məsələn, eyniyumurtalı əkizlər) qorxuya müxtəlif formalarda reaksiya verirlər.

Belə ki, Duke Universitetinin nevroloqları bu fərqli reaksiyanı öyrənməyə çalışıblar. Təcrübələrində onlar genetik baxımdan oxşar olan eyni siçanlardan istifadə ediblər, elektrodlarla onların amiqdala və prefrontal korteksə vurulmuşdur. Həm insanlarda, həm də siçanlarda hər iki zona stres reaksiyasının formalaşmasında fəal iştirak edir. Amiqdala qorxu da daxil olmaqla kəskin duyğulara cavabdehdir və onun köməyi ilə fərd, məsələn, təhlükə zamanı nə edəcəyinə qərar verir: döyüşmək və ya qaçmaq. Digər tərəfdən, prefrontal korteks uzunmüddətli planlaşdırma kimi daha yüksək koqnitiv funksiyalardan məsuldur. Stresə məruz qaldıqda, o, amiqdalanın antaqonisti kimi çıxış edir, çaxnaşmanı yatırır və beləliklə, stresli vəziyyətdə belə “yaşamağa və işləməyə” imkan verir. [7]

Beyin qorxunu müəyyənləşdirəndə amiqdala sürətli şəkildə özünümüdafiə etməyə başlayır. Beyin və bədəndə qlükoza, norepinefrin və adrenalinin miqdarı artır. Travmanın təsiri artarsa amiqdala hipofiz

və hipotalamus vəzləri ilə rabitə qurur və kortizol ifraz olur. Prefrontal korteksin orta nahiyəsi təhlükəni qiymətləndirir, “döyüş və ya qaç” cavab reaksiyasını hərəkətə gətirir və ya ləngidir.

Amiqdala və prefrontal korteksin fəaliyyətini eyni vaxtda “qıcıqlandırmaqla” onların bir-biri ilə nə qədər sıx bağlı olduğunu və bir-birinə nə qədər həssas reaksiya verdiyini anlamaq mümkün olmuşdur. Neyroloqlar sinir sisteminin stressə ilkin reaksiyasını müəyyənləşdirərkən, məlum olub ki, stressə həssas siçanlarda prefrontal korteks ilə amiqdala arasındakı əlaqələr daha aktivdir, stressə davamlı siçanlarda isə bu sinir dövrəsi nisbətən sakit rejimdə işləyir.

Tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, stressi tarazlaşdırmaq üçün sinir sistemi yalnız xroniki vəziyyətdə aktivləşəcək – həqiqətən də, məntiqlə desək, prefrontal korteksin inhibitor funksiyası problemlər sabitləşəndə zəruri olur və aydın olur ki, birtəhər hərəkət etmək lazımdır. Bu sistemin dərhal işə başlaması stressin qeyri-adekvat qəbul edildiyini göstərir. Ola bilsin ki, bəzi hallarda stres neyronları o qədər həssas olur ki, hətta ilkin stresli vəziyyət də problemlərin çoxdan başladığı və artıq yığılmış olması faktına bənzəyir. Bu tədqiqatın

eksperimental nəticələri Nature Communications jurnalında dərc edilmişdir. Tədqiqat siçanlar üzərində aparılsa da, eyni cavab reaksiyasının səbəbi insanlarda olduğu qeyd edilir.

Müharibə iştirakçıları döyüşdə yaşananları, döyüş əməliyyatlarını xatırlayanda, amiqdalada qan axımını artırmış olur. 14 nəfər müharibədə iştirak edən PTSP hərbiçilər, 11 nəfər müharibədə iştirak etməyən digər insanlar ilə aparılan tədqiqatlar göstərmiş olur ki, döyüş iştirakçıları arasında amiqdalada sebral qan axını sürətlənmişdir. [8]

Müharibə iştirakçıları arasında PTSP beş mərhələ ilə xarakterizə olunur: ilkin təsir; müqavimət/inkar; qəbul/bağlama; dekompensasiya; travma və bərpa ilə mübarizə. Belə ki, PTSP özü də müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Kəskin PTSP simptomları 6 ay ərzində baş verdikdə diaqnoz qoyulur. Travmadan sonra və 6 aydan çox olmayan müddətə davam edir. Xroniki PTSP 6 aydan çox davam edən simptomlar kimi müəyyən edilir. Gecikmiş PTSP gizli bir müddətdən (aylar, illər) sonra simptomların başlaması ilə xarakterizə olunur. Gecikmiş və xroniki PTSP-də simptomologiya 6 aydan sonra görünür və uzun davam edir.

Müxtəlif illərin psixodiyagnostik sorğularının məlumatları göstərir

ki, bütün miqyasda PTSP olan hərbiçilərdə narahatlıq, depressiya və ümumi psixopatoloji simptomların səviyyəsi yüksək olur. Əfqan veteranları arasında aparılan sorğu döyüş təcrübəsinin şiddəti ilə (döyüşdə sərf olunan həftələrin sayı, təhlükəli döyüş epizodlarının sayı və onların subyektiv “stresliliyinin” həyat üçün təhlükəli olması baxımından qiymətləndirilməsi və s.) PTSP arasında əlaqənin mövcudluğunu təsdiqləmişdir. [10]

Hərbi qulluqçularda sosial, psixoloji, fiziki, emosional və koqnitiv səviyyədə PTSP-nin əlamətləri təzahür edə bilər.

Sosial əlamətlər. Hərbi qulluqçularda PTSP-nin sosial əlamətlərinə artan aqressiv impulslar, özünü təcrid etmə, ünsiyyət çətinlikləri, ətrafındakı insanlara qarşı inamsızlıq, kimi əlamətlər aid edilə bilər.

Psixoloji əlamətlər. Hərbi qulluqçularda PTSP-nin psixoloji əlamətlərinə – həyatın mənasının itirilməsi, daxili boşluq hissi, tənhalıq hissi, yaxın ətrafdan özünü təcrid etmək, ağır günahkarlıq hissləri aid edilə bilər.

Fizioloji əlamətlər. Hərbi qulluqçularda PTSP-nin fizioloji əlamətlərinə ürək döyüntüsünün artması, təzyiqin yüksəlməsi, qıcolmalar, spazmlar, yuxusuzluq problemini aid etmək olar.

Emosional əlamətlər. Hərbi qulluqçularda PTSP-nin emosional əlamətləri – daimi narahatlıq, təşvişdə olmaq, əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişilməsi, qarabasmalar görmək, çarəsizlik hissləri, özünə inamin azalması, emosional soyuqluq və s. aid edilə bilər.

Koqnitiv əlamətlər. Hərbi qulluqçularda PTSP-nin koqnitiv əlamətlərinə diqqət və hafizə problemlərini, motivasiyanın azalması, yumor hissini azalması, əvvəl marağı olan fəaliyyətlərə marağın azalması, durğunluq və s. əlamətləri qeyd etməklər.

Hərbçilərdə PTSP əsasən bir neçə formada özünü kəskin göstərir və ən çox rast gəlinən sosial və psixoloji halları aşağıda qeyd edirik:

- depressiv əhval-ruhiyyə;
- yuxunun pozulması, gecə qarabasmaları;
- iştahasızlıq;
- əhval-ruhiyyənin, ümumi canlılığın azalması;
- çox tez-tez qohumlara və dostlara qarşı motivsiz aqressiya;
- narkotik və ya alkoqoldan asılılıq;
- günahkarlıq hissi və əzab çəkmək;
- təcrid olunma və ya rədd edilmə hissləri;
- ümitsizlik və ya çarəsizlik hissləri;

– başqa insanlarla ünsiyyət qura bilməmək;

– heç vaxt vəziyyətlərinin düzəlməyəcəyinə inanmaq və s.

Müharibədən sonra uzun müddət ərzində bütün hərbcilərdə PTSP-nin əsas əlamətləri təzahür edir. Posttravmatik stresin ən çox yayılmış variantı (80%) müharibədən sonrakı ilk 2-4 ildə hər bir hərbcini narahat edən təkrarlanan kabuslardır. Hərbçilərdə ölümcül ola biləcək vəziyyətdə tək qalmaq, düşmənlər tərəfindən atəş edilmək və öldürülmək cəhdləri ilə təqib edilmək və qorunmaq üçün silahsız hiss etmək qorxuları ilə xarakterizə olunur. Ən kəskin dərəcədə kabuslar isə beyin kontuziyasının nəticələri olan xəstələr üçün gözləniləndir.

Hərbi hadisələrlə bağlı dövrü olaraq yaranan travmatik xatirələr 50%-dən çox hərbcilərdə qeyd olunur. Hərbçilərdə PTSP-nin ikinci mühüm klinik əlaməti “emosional yoxsullaşma”, “emosional hiposteziya”dır. PTSP-li hərbcilər əvvəllər qəbul etdikləri hər hansı bir fəaliyyətə marağın azaldığını və ya itdiyini, başqa insanlardan uzaqlaşma hissini, sevinmək, sevmək, qayğısız olmaq hisslərinin olmadığını qeyd edirlər. Emosional problemlər ailə həyatında da öz əksini tapır. PTSP-li hərbcilərin həyat yoldaşları onları soyuq, hissiy-

yatsız, qayğısız insanlar kimi təsvir edirlər. Əhəmiyyətli sayda hərbcinin şəxsi həyatındakı pozuntuya diqqət yetirilir: bir çoxları evlilikdə çətinliklər yaşayır, ordudan əvvəl və müharibədən dərhal sonra evlənənlər arasında çox sayda boşananlar da var [12].

Döyüş hərəkətləri psixi fəaliyyətin gedişində və hərbi qulluqçuların davranışında nəzərəcarpacaq iz buraxır. Ekstremal şəraitdə hərbcinin bədəninin və şəxsiyyətinin bütövlüyünün qorunmasında müsbət rol oynayan döyüş stresi hərbcilərin sonrakı həyatlarına uyğunlaşma bilməməsinin səbəbidir. Əsasən, həyati təhlükəsi olan vəziyyətdən kənarada stresli adaptiv dəyişikliklər mənfi rol oynayır. Yakuşin N.V. qeyd edir ki: “Məhz döyüş əməliyyatları zamanı yaranan travmatik stres mülki həyata uyğunlaşmanın əsas daxili maneələrindən biridir. Hərbcinin psixikasına həkk olunmuş travmatik təcrübə onu daxili müharibə vəziyyətində saxlayır.

Solovyov İ. qeyd edir: “Adi mülki həyata qayıdan insan çox vaxt döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılmış vəziyyətdə qalır. Bu, obrazlı olaraq, tam genişlənməsi ilə hərəkəti yerinə yetirə bilmək üçün yüksək sıxılan yay kimi təsvir oluna bilər” [2].

Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı, sosioloq Kalmanson A.A. yazır:

“Müharibədən sonra ictimai quruluş, statuslar və rollar sistemi, motivasiya növü və sosial nəzarət əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Sosiallaşma prosesi dəyişmişdir, onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fərd hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, artıq sülh dövrünün normalarına, hüquq və öhdəliklərinə deyil, döyüşən insanların norma və hüquqları sisteminə uyğunlaşır. Bu baxımdan müharibədə qələbə və məğlubiyyət həm ordu, həm də xalqı narahat edir [3].

PTSP-nin yaratdığı dezadaptasiya hərbcinin davranışında, fəaliyyətində, ünsiyyətində özünü göstərir. Hərbcilərin özünün də bu pozuntunun təzahürlərindən əziyyət çəkməsi ilə yanaşı, ona yaxın olan insanların, dostlarının, iş kollektivinin də çətinlik çəkməsi və mənfi təcrübələrlə qarşılaşması qaçılmazdır.

Müharibə iştirakçısı hərbcilərdə sosial uyğunlaşma səviyyəsinin azalması psixi travmanın ən bariz nəticəsidir. Müharibənin və silahlı münaqişələrin iştirakçısı olan hərbcilər arasında alkoqolizm, narkomaniya və suicidal davranışa meyil kimi uyğun olmayan davranış formaları daha çox yayılmışdır. Özünə zərər vermək və intihar cəhdləri şəklində avto-aqressiv davranış da əhəmiyyətli dərəcədə tez-tez baş verir. PTSP-nin göstəriciləri əsa-

sən intihara meyilli şəxsiyyətlərin xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

Lazebnaya E.O. və Zelenova M.E. müxtəlif əhali qrupları haqqında məlumatlara istinad edərək əksər hallarda hər hansı bir formada antisosial davranışın inkişafının TSSB ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, PTSP-dan əziyyət çəkən hərbcilər arasında daha yüksək səviyyədə alkoqolizm, narkomaniya halları təzahür etmişdir. Sosial adaptasiya göstəriciləri aşağı olan hərbcilərdə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək konflikt və münasibətlərdə aqressivlik özünü göstərir. Psixologiya elmi konfliktli davranış səviyyəsinin yüksəlməsini, ilk növbədə, subyektiv səbəblərlə izah edir. Ətraf mühitlə xarici konflikt daxili konfliktin proyeksiyasıdır və bu da, öz növbəsində, “cəmiyyətin fərdin ehtiyacları ilə bağlı məhdudluqları ilə” baş verən yüksək dərəcədə məyusluqdan qaynaqlanır.

Daxili determinant şəxsiyyətdaxili konfliktlərdə xüsusilə mühüm rol oynayır, çünki onlar şəxslərarası və qruplararası münaqişələr tərəfindən proqnozlaşdırılaraq özləri yaradırlar. Nümunə olaraq rus tədqiqatçısı Bruslinski A.V. bir insanın travmadan sonra uzun müddət yaşadığı, davranışına və onun vəziyyətinə təsir edən posttravmatik stresin mövcudluğuna istinad edir.

Münaqişənin kəskinləşməsi fərdi dəyərlərin dəyişməsi, müəyyən xarakter xüsusiyyətlərinin kəskinləşməsi özünə hörməti saxlamaq cəhdləri ilə əlaqələndirilir. Münaqişə qismən ona görə intensivləşir ki, hərbcı həmişə dinc şəraitdə, həyat və sağlamlığı üçün mümkün təhlükəni nəzərə alaraq daim “ayıqsayıq vəziyyətdə” qalaraq gələcək davranış formasını təşkil edir.

Belə ki, müharibədə iştirak edən hərbi qulluqçularda PTSP ilə yanaşı təşviş pozuntusu, aqressivlik, fobiyalar, nitqin itirilməsi halları da müşahidə edilir (müharibə travmaları).

Z.Freyd qeyd edir ki, insan travmatik hadisə ilə qarşılaşanda, təşvişin artması ilə uyğunlaşma bacarığı (adaptasiya) pozulmuş olur. Nəzarət edilməsi mümkün olmayan vəziyyətlər təşviş pozuntusu yaranmasına səbəb olur [2].

Müharibədə iştirak edən bir çox insan üçün şəxsiyyət aqressiv və ya dağıdıcı bir hal alır. Aqressivliyin artması həm aqressiyanın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi (A.Bandura) nöqtəyi-nəzərindən izah edilə bilər. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsində bildirilir ki, insan müsbət möhkəmlənmə alan davranış formalarını təkmilləşdirir. Döyüş şəraitində düşməyə yönəlmiş aqressiya müsbət möhkəmlənmə alır. Sülh şəraitində

cəmiyyət sosial yenidən hazırlıq tələbini yaradan aqressiyadan istifadəni qəbul etmir və pisləyir.

Müharibə iştirakçılarında müharibədən sonra fobiyalarda təzahür edə bilir. Onlarda tanatofobiya yaranır, gecələr bu qorxu ilə yata bilmirlər, ölüm haqqında düşünür və kabuslar görürlər. Daha çox sosial fobiya formalaşır, çox insan olan yerlərdə olmaqdan çəkinirlər, pirofobiyada təzahür edən yanğından qorxurlar, kibrit yananda belə həyəcanlanır, qorxur və gərgin reaksiyalar verirlər.

Müharibə iştirakçılarında müxtəlif nitq problemləri də təzahür etmiş olur. Belə ki, onlarda ən çox kəkələmə, afaziya və mutizm halları müşahidə edilir. Kəkələmə həm nevrotik, həm də nevrozabənzər formada olur. Müharibə iştirakçılarında xüsusilə kəkələmənin nevrotik forması təzahür edir. Yəni emosional yüklənmə və stres vəziyyətinin səbəb olduğu kəkələmədir. Bu istiqamətdə loqopedlər və psixoloqlar birlikdə sistemli korreksiya işlərini aparırlar [9].

Posttravmatik stres pozuntusu travmatik hadisələrlə üzləşmiş insanlarda, daha çox döyüş şəraitində inkişaf edir və PTSP-li hərbcilərin mühüm simptomları arasında həyat perspektivlərinin qısalması, döyüş stresinin daimi aktivliyi

özünü göstərir. Bu hərbcilərdə ciddi şəxsiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur və ən mühüm təzahürlərindən biri də aqressivlikdir.

PTSP olması döyüş təcrübəsini ən kiçik xatırlatmada bu simptomlara səbəb ola bilər. Beləliklə, PTSP hər an yenidən doğula bilən daimi “gizli” stresdir. PTSP təkcə hərbcilərin şəxsi problemi deyil, həm də ictimai məsələdir. Tədqiqatlar göstərir ki, müharibənin ailə, sosial və iqtisadi həyat üçün ikinci dərəcəli nəticələri psixoloji nəticələrin mühüm müəyyənədiciləridir. Şübhəsiz ki, ən mühüm qoruyucu amil qarşılıqlı dəstək verə bilən və problemlərin həlli strategiyalarını inkişaf etdirə bilən bir cəmiyyətin mövcudluğudur.

Psixotravmatik amillər təkcə hərbcinin psixikasına deyil, bütövlükdə bütün orqanizmə təsir göstərir. Müharibə şəraitində psixotravmatik təsirlər təkcə psixi deyil, həm də somatik tərəflərə malikdir. Döyüş vəziyyətindən yaranan qorxu böyük əsəb gərginliyi bahasına yatırılır. Əldə edilmiş tarazlıq, bir qayda olaraq, somatik xarakterli əlavə təsirlərlə pozulur.

Müharibədən xəsarət almış hərbi qulluqçuların fizioloji və psixoloji problemlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq psixofizioloji və psixososial reabilitasiya müxtəlif

müddətlərdə həyata keçirilir (qısa-müddətli, uzunmüddətli). Hər hansısa psixoloji problemi aradan qal-

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə II Qarabağ müharibəsinin iştirakçıları ilə aparılan psixofizioloji və psixososial reabilitasiya işlərində həkimlər, psixoloqlar və sosial işçilər birlikdə çalışırlar. Müharibə iştirakçılarına göstərilən ilk psixoloji yardım görülən kəskin stres əlamətlərinin aradan qaldırılıb gərginliyin azaldılmasına istiqamətlənir. Belə ki, travmatik hadisəyə məruz qalan şəxslər həyatlarının müxtəlif sahələrində ciddi problemlərlə qarşı-qarşıya qala bilirlər. Psixoloji yardım zamanı hərbiçilərə emosiona dəstək göstərilir, onların problemləri öyrənilir və böhran vəzi-

dırmaq üçün 10-15 seans lazım olursa, müharibə iştirakçıları arasında bu seanslar daha çox ola bilər.

yətindən çıxarmaq üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Müharibədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən şəxslərlə aparılan işlər yalnız onların psixoloji rifahını deyil, həm də onların cəmiyyətə təkrar olaraq (yenidən) inteqrasiya etməsini təmin edir. Müharibənin nəticələri və gətirdiyi psixoloji sarsıntı təkcə fərdi problem deyil, həm də sosial problemdir. Və bu problemlə ilə müharibədən təsirlənən cəmiyyətin bütün üzvləri ilə qarşılaşır. Ona görə də müharibə başa çatdıqdan sonra psixoloji fəaliyyətin istiqaməti son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. (2000) Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası və hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi məsələsi. Bakı, 47 s.
2. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. (2000), Hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili. Bakı, 59 s.
3. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. (2000) Şəxsi heyətin və hərbi kollektivlərin psixologiyasına döyüş şəraitinin təsiri // Hərbi bilik jurnalı. Bakı, № 6, s. 58-63.
4. Əliyev R.İ. (2008) Psixologiya. Bakı, 352 s.
5. Mustafayev İ.İ., Gözəlov S.S. (2017) Hərbi fəaliyyətin ekstremal situasiyalarında əsəbi-psixi davamsızlıq əlamətlərinin müəyyən edilməsinin metodiki aspektləri. // Psixologiya jurnalı. № 1. Bakı, 11-26 s.
6. Kaba İ. (2019) Stres, ruh sağlığı və stres yönetimi: güncel bir

- gözden geçirme. // Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi. Celalabat, s. 63-81
7. Oral M., Tuncay T. (2012) Ruh sağlığı alanında sosyal hizmet uzmanlarının rol ve sorumlulukları. Toplum ve Sosyal Hizmet. İstanbul, s. 93-114
  8. Şahin D. (1994) İşkenceden sonra gelişen posttravmatik stres bozukluğuyla kişilik özelliklerinin etkileşimi. Psikiyatri Bölümü. İstanbul
  9. Teater B. (2015) Sosyal Hizmet Kuram ve Yöntemleri: Uygulama İçin Bir Giriş. Ankara
  10. Blanchard E.B, Kolb L.C, Palmeyer T.P, Gerardi R.J. (1982) A psychophysiological study of post traumatic stress disorder in Vietnam veterans. Psychiatr, p. 9-22
  11. Boehnlein J.K., Sparr L.F. (1993) Group therapy With WWII ExPOWs: Long-term posttraumatic adjustment in a geriatric population // Am. J. Psy-chother №2. p. 273-282
  12. Bellis M.D., Ke-shavan M.S., Shifflett H. (2022) Brain structures in pediatric maltreatment-related posttraumatic stress disorder: a sociodemographically matched study // //Biol. Psychiatry
  13. Brom D., Rleber R., Hofman M.C. (1993) Victims of traffic accidents: Incidence and prevention of posttraumatic stress disorder // J. Clin. Psychol. №2 p. 131-140
  14. Bryant R.A., Harvey A.G. (1998) Traumatic memories and pseudomemories in posttraumatic stress disorder //Cogn. Psychol. №1, p. 81-88
  15. [http://94.20.233.72/pdf_books/6\(169\)1.pdf](http://94.20.233.72/pdf_books/6(169)1.pdf)
  16. <https://2dip.su/рефераты/755183/>
  17. <https://aztibb.az/az/news/8873-hazirda-muxtelif-muessiseler-terefinden-heftelik-texminen-500-qaziye-psixoloji-yardim-gosterilir-fuad-ismayilov>
  18. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/42963>
  19. <https://mod.gov.az/az/news/herbi-akademiyanin-yaranmasinin-16-ci-ildonumu-ve-herbi-psixologiya-ve-pedaqogika-adliders-vesaitinin-teqdim-12500.html>

**PSYCHOPHYSIOLOGICAL AND PSYCHOSOCIAL
MANIFESTATION OF POSTTRAUMATIC
STRESS IN MILITARY PERSONNEL**

Laman Aşrafova

ABSTRACT

Combat actions leave a noticeable mark on the course of mental activity and the behavior of military personnel. Combat stress, which plays a positive role in protecting the integrity of the soldier's body and personality in extreme conditions, is the reason why soldiers are unable to adapt to their later lives. Mainly, outside the life-threatening situation, stressful adaptive changes play a negative role. Yakushin N.V. notes that: "It is the traumatic stress that occurs during combat operations that is one of the main internal obstacles to adaptation to civilian life. The traumatic experience engraved on the soldier's psyche keeps him in a state of internal war.

Məqalə Xəzər Universitetinin Təhsil, humanitar və sosial elmlər fakültəsinin "Psixologiya" departamentinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 09).

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya elmləri doktoru, dosent.
Məqalə redaksiyaya 15 may 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОМПОНЕНТОВ

Айнур Буньятова

Университет «Азербайджан»

Баку, ул. Джемаль Гаджибекова, 71, AZ1007

E-mail: aynur.bunyadi@au.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-3287-9462?lang=en>

Açar sözlər: sosial psixologiya, şəxsiyyətin inkişafı, emosional intellekt, özünü tənzimləmə, stres, empatiya

Ключевые слова: социальная психология, развитие личности, эмоциональный интеллект, саморегуляция, стресс, эмпатия

Key words: social psychology, personality development, emotional intelligence, self-regulation, stress, empathy

ВВЕДЕНИЕ

Социально-эмоциональные навыки представляют собой важную сферу человеческой компетенции, которая оказывает влияние на практически каждый аспект нашей жизни. Эти навыки помогают нам понимать и управлять своими эмоциями, а также эффективно взаимодействовать с окружающим миром и другими людьми. В данной статье мы рассмотрим понятие социально-эмоциональных навыков и проведем анализ их психологических компонентов, выявляя, как они взаимосвязаны и как они влияют на нашу жизнь.

Что такое социально-эмоциональные навыки?

Социально-эмоциональные (СЭН) навыки представляют собой навыки, которые позволяют людям распознавать и эффективно управлять своими эмоциями, успешно разрешать конфликты, решать межличностные проблемы, проявлять сочувствие к другим, устанавливать и поддерживать позитивные отношения, соблюдать этические нормы, вносить конструктивный вклад в свои сообщества и достигать поставленных целей. (Casel, 2008, Durlak et al., 2011). Всемирная

организация здравоохранения (WHO, 1999) и Юнеско 2004 (UNESCO, 2004) обозначила их единым термином «жизненные навыки» (Life skills). Один из основных плюсов использования термина “навык” в этих определениях заключается в том, что он подразумевает возможность изменения и личностно-го развития [7]

Эти навыки охватывают не только область эмоционального интеллекта, но и наши способности в сфере социального взаимодействия. Развитие СЭИ помогает нам лучше понимать себя и других, успешно решать конфликты, строить здоровые отношения и эффективно справляться с жизненными вызовами.

Исследование социально-эмоциональных навыков и их психологических компонентов является актуальной исследовательской темой. Среди исследователей в этой сфере особо хотелось бы отметить таких выдающихся ученых как: Горвард Гарднер (Horvard Gardner), Дэниел Гоулман (Daniel Goleman), Джон Мейер (John Mayer), Питер Сэловей (Peter Salovey), Карол Дувек: Carol Dweck и др.

Дэниел Гоулман (Daniel Goleman) является известным автором книги “Эмоциональный интеллект”(“Emotional Intelligence: Why

It Can Matter More Than IQ”) и исследователем в области эмоционального интеллекта (ЭИ) и социально-эмоциональных навыков. Основная идея его работы заключается в том, что эмоциональный интеллект играет критическую роль в успехе человека в различных аспектах жизни. Дэниел Гоулман (Daniel Goleman) предлагает следующие ключевые концепции:

1. Эмоциональный интеллект (ЭИ): Дэниел Гоулман (Daniel Goleman) определяет эмоциональный интеллект как способность осознавать, понимать, управлять и выражать свои собственные эмоции, а также умение распознавать и реагировать на эмоции других людей. Он утверждает, что ЭИ важнее даже, чем классический интеллект (IQ) в понимании человеческого успеха.

2. Социально-эмоциональные навыки: в работе Дэниеля Гоулман (Daniel Goleman) уделяется большое внимание социально-эмоциональным навыкам, которые включают в себя умение устанавливать и поддерживать положительные межличностные отношения, эффективно решать конфликты и коммуницировать.

3. Роль ЭИ в успехе: основная идея заключается в том, что высокий уровень эмоционального ин-

теллекта способствует успешному преодолению жизненных вызовов, а также улучшению личной и профессиональной жизни. Люди с развитым ЭИ могут лучше управлять своими эмоциями, что влияет на принятие решений, уровень мотивации, их отношения с окружающими и многие другие аспекты жизни.

4. Развитие ЭИ: Дэниел Гоулман (Daniel Goleman) подчеркивает, что эмоциональный интеллект может быть развит и улучшен путем обучения и практики. Это означает, что даже если уровень ЭИ низок, он может быть усовершенствован, что будет способствовать личному и профессиональному росту.[1]

Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) разработали концепцию эмоционального интеллекта и шкалу для его измерения (EQ).

Основная идея их работы заключается в следующем:

1. Концепция эмоционального интеллекта (ЭИ): Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John

Mayer) определяют эмоциональный интеллект как способность распознавать, понимать, управлять и использовать свои собственные эмоции, а также эмоции других людей. Они подчеркивают, что ЭИ является важным дополнением к классическому интеллекту (IQ) и может играть критическую роль в успешной адаптации в социуме.

2. Шкала для измерения ЭИ (EQ): Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) разработали инструмент для измерения уровня эмоционального интеллекта, который называется шкалой эмоционального интеллекта (Emotional Intelligence Appraisal). Эта шкала оценивает различные аспекты ЭИ, такие как самосознание, саморегуляция, мотивация, эмпатия и умение управлять отношениями с другими.

3. Роль ЭИ в жизни: Основная идея исследований Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) заключается в том, что эмоциональный интеллект оказывает влияние на различные аспекты жизни. Люди с развитым ЭИ могут лучше управлять своими эмоциями,

что влияет на принятие решений, мотивацию, межличностные отношения и общую адаптацию в обществе.

4. Развитие ЭИ: Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) подчеркивают, что ЭИ может быть развит и улучшен путем обучения и практики. Это означает, что уровень ЭИ не является постоянным и может быть усовершенствован.

Исследования Питер Сэловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) способствовали укреплению концепции эмоционального интеллекта и разработке инструментов для его измерения. Их работы помогли подчеркнуть важность понимания и развития эмоционального интеллекта как важного аспекта успешной жизни [2].

Карол Дувек (Carol Dweck) является известным психологом, чьи исследования сосредоточены на развитии теории мотивации, самооценки и убеждений о способностях. Ее работа сосредотачивается на понятиях “фиксированный менталитет” и “ростовой менталитет”, и основная идея ее трудов заключается в следующем:

1. Менталитет (Mindset): Карол Дувек (Carol Dweck) предложила концепцию “менталитета” как убеждений о том, как мы рассматриваем наши способности и интеллект. Она выделяет два основных типа менталитета:

– Фиксированный менталитет (Fixed Mindset): люди с фиксированным менталитетом считают, что способности и интеллект фиксированы и неизменны. Они склонны избегать вызовов и рискованных ситуаций, потому что боятся неуспеха и считают его негативным подтверждением ограниченности своих способностей.

– Ростовой менталитет (Growth Mindset): люди с ростовым менталитетом верят, что способности и интеллект могут развиваться и улучшаться через усилия, обучение и опыт. Они более склонны к

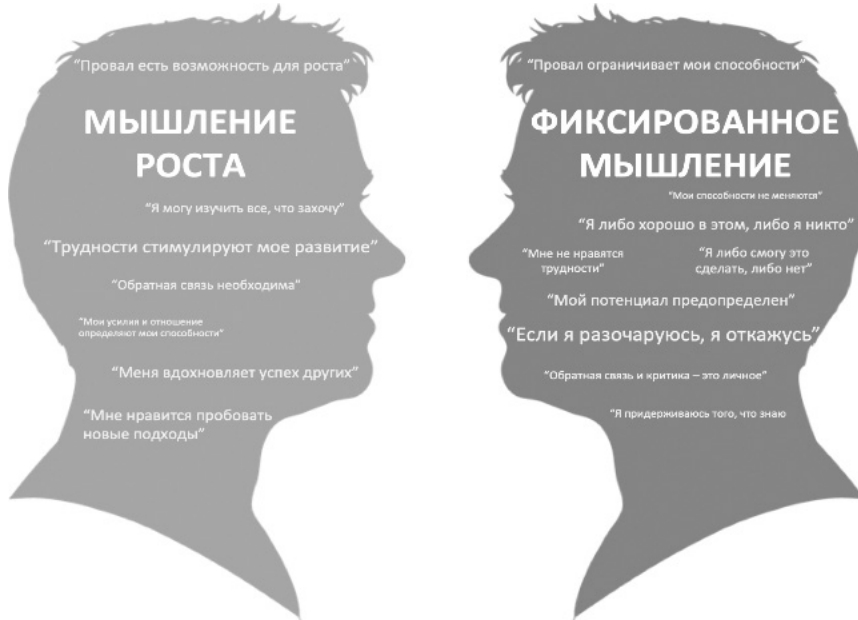
принятию вызовов и стремятся к обучению и росту.

2. Роль самооценки и убеждений: основная идея Карол Дувек (Carol Dweck) заключается в том, что убеждения о нашей способности влияют на наши действия и решения. Люди с ростовым менталитетом более склонны к усилиям, настойчивости и развитию, так как они верят, что могут улучшить свои навыки. С другой стороны, фиксированный менталитет может стать барьером для роста и развития.

3. Образование и воспитание: Карол Дувек (Carol Dweck) применяет свою теорию к образованию, утверждая, что педагогические методы, которые поощряют ростовой менталитет, могут способствовать академическому успеху и развитию учебных навыков у учащихся.

Основная идея исследований Карол Дувек (Carol Dweck) заключается в том, что наши убеждения о наших способностях могут оказывать глубокое влияние на наши действия и успех. Развитие ростового менталитета может стать ключом к лучшим результатам, мотивации и уверенности в собственных силах.[3]

Исходя из краткого анализа исследований вышеупомянутых ученых можно предположить, что социально-эмоциональные навыки включают в себя пять основных психологических компонентов:

1. Саморегуляция эмоций: этот компонент включает в себя способность управлять своими эмоциями. Саморегуляция означает, что мы можем распознавать свои эмоции, контролировать их проявление и находить здоровые способы их выражения. Это важное умение, которое помогает нам избегать реакций на эмоции, которые могут навредить нам или другим.

2. Самоосознание: этот компонент описывает нашу способность

осознавать свои мысли, чувства и поведение. Самоосознание включает в себя умение анализировать собственные сильные и слабые стороны, понимать свои ценности и цели, а также распознавать, какие события или ситуации влияют на наше эмоциональное состояние.

3. Способность к социальной адаптации: этот компонент включает в себя наши навыки адаптироваться к различным социальным контекстам и взаимодействовать с разнообразными людьми. Сюда входит эмпатия, способность понимать и сопереживать чувства других, а также умение четко и эффективно коммуницировать.

4. Управление отношениями: этот компонент связан с нашими навыками построения и поддержания положительных межличностных отношений. Это включает в себя способность решать конфликты, устанавливать границы, проявлять уважение и взаимопонимание в отношениях с другими людьми.

Выводы:

Таким образом, анализ компонентов социально-эмоциональных навыков позволяет глубже понять внутренние механизмы, определяющие наше взаимодействие с окружающим миром. Эти компоненты тесно взаимосвязаны и влияют на психологическое благополучие человека. Понимание и умение управлять своими эмоциями, разрешать конфликты и устанавливать здоровые отношения с окружающими людьми имеют огромное значение для нашей жизни.

Эффективное управление своими эмоциями помогает снизить уровень стресса, что, в свою очередь, способствует улучшению

5. Решение проблем и принятие решений: этот компонент описывает наши навыки поиска рациональных решений и решения проблем. Включает в себя способность анализировать информацию, взвешивать альтернативы и предпринимать обоснованные действия.

ментального и физического здоровья. Способность к эмпатии и пониманию чужой точки зрения улучшает межличностные отношения и способствует разрешению конфликтов. Все это способствует общей психологической устойчивости и повышению качества жизни. [5]

Поэтому развитие социально-эмоциональных навыков становится ключевым аспектом личностного роста и благополучия. Понимание и активное развитие этих навыков могут способствовать нашей успешной адаптации к вызовам современного мира и улучшению качества наших отношений с другими людьми. [8]

Литература:

1. <https://www.management.com.ua/books/view-books.php?id=620>
2. <https://www.eqspb.ru/emocionalnyy-intellekt/emocionalnyj-intellekt-osnovy/>
3. <https://4brain.ru/blog/%D0%B4%D0%B2%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D0%BE-%D0%BA%D1%8D%D1%80%D0%BE%D0%BB-%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%BA/>
4. <https://skillbox.ru/media/education/chto-takoe-sel/>
5. IQ and EQ skills training withing the smart education - smart youth program. A.R.Bunyatova <https://rus.ucf.edu/cu/index.php/rus>
6. https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/ECA/central-asia/2%20Social%20&%20emotional%20skills__Halsey%20presentation%20for%20Bishkek__version%202-RUS.pdf
7. <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B9%D0%BA%D0%B0/Downloads/Early-Childhood-Stimulation-Interventions-in-Developing-Countries-A-Comprehensive-Literature-Review.pdf>
8. Heckman J.J., Lalonde R.J., Smith J.A. The economics and econometrics of active labor market programs. In: Handbook of Labor Economics. Elsevier, 1999. Vol. 3, Part A, pp. 1865–2097. doi:10.1016/S1573-4463(99)03012-6
9. Heckman J., Kautz T. Fostering and measuring skills: Interventions that improve character and cognition. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2013. Working Paper No. 19656. doi:10.3386/w19656

SOSIAL-EMOSIONAL BACARIQLAR ANLAYIŞI VƏ ONLARIN PSIXOLOJİ KOMPONENTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Aynur Bünyatova

ABSTRAKT

Sosial-emosional bacarıqlar: emosiyaları tanımaq və idarə etmək, konfliktləri həll etmək, başqalarına empatiya göstərmək və sağlam şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaq bacarığı da daxil olmaqla geniş bacarıq spektrini əhatə edir. Bu bacarıqlar gündəlik həyatımızda, işimizdə və şəxsi həyatımızda mühüm rol oynayır. Sosial-emosional bacarıqları anlamaq və inkişaf etdirmək bizim ümumi rifahımız və cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyətimiz üçün vacibdir. Təqdim olunmuş məqalədə biz sosial-emosional bacarıqlar anlayışı haqqında ümumi məlumat və onların psixoloji komponentlərini təhlil edirik.

**CONCEPT OF SOCIAL-EMOTIONAL SKILLS AND
ANALYSIS OF THEIR PSYCHOLOGICAL
COMPONENTS**

Aynur Bunyatova

ABSTRACT

Social-emotional skills: cover a wide range of skills, including the ability to recognize and manage emotions, resolve conflict, empathize with others, and build healthy interpersonal relationships. These skills play an important role in our daily life, work and personal life. Understanding and developing social-emotional skills is essential to our overall well-being and successful functioning in society. In the presented article, we provide general information about the concept of social-emotional skills and analyze their psychological components.

Məqalə Azərbaycan Universitetinin Sosial işin təşkili kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2023-cü ildə daxil olmuşdur.

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nun müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSİYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
Əlizadə H.Ə. (*ped. e. d., prof., Azərbaycan*)
Əliyev R.İ. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
Qurbanova G.K. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
Mehmet Engin Deniz (*psixol. e. d., prof., Türkiyə*)
Turan Akbaş (*psixol. e. d., prof., Türkiyə*)
Xudyakov A.İ. (*psixol.e. d., prof., Rusiya*)
Qədirova R.H. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e. d., prof., Azərbaycan*)
İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)
Cabbarov R.V. (*psixol. e. d., dos., Azərbaycan*)
Rüstəmov E.M. (*fəlsəfə üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www.psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 5,0.

Tiraj: 300. Sifariş 195 .

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.